

Інститут історії України
Національної академії
наук України

Кам'янець-Подільський
державний історичний
музей-заповідник

Круглий стіл

**«ВІД АРИСТОКРАТІЇ ДО ЄЛІТИ.
ДОМОДЕРНІ ТА МОДЕРНІ ІДЕНТИЧНОСТІ,
ІЄРАРХІЇ ТА СЕРЕДОВИЩЕ ПРАВЛЯЧОЇ
ВЕРСТВИ»**

**Програма
та матеріали**

*м. Кам'янець-Подільський,
Галереї мистецтв (вул. П'ятницька, 11),
30 червня 2022 р.*

Київ – Кам'янець-Подільський
2022

УДК 94(477):[303.684+316.343-058.12]001.4

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України
(протокол № 4 від 30 червня 2022 р.)*

Круглий стіл “Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви”: Програма та матеріали. Кам’янець-Подільський, 30 червня 2022 р. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2022. 70 с.

У збірнику тез за підсумками круглого столу актуалізовано проблеми методологічного осмислення феномену спадкової аристократії та поняття еліти. Розкрито процес становлення князівської влади, особливості несення української шляхтою військової й адміністративної служби. Висвітлено питання української державної ідеї XVII ст., шляхетського землеволодіння, зменшення чисельності представників дрібної шляхти у часи московської імперії, особливості становлення сучасної військової еліти України. Зроблено спробу проаналізувати внесок знаті у живопис, науку, формування національних історичних мітів тощо.

© Інститут історії України Національної Академії наук України, 2022

© Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 2022

© Автори, 2022

ОРГКОМІТЕТ

Заремба О. О., директор
Кам'янець-Подільського
державного історичного
музею-заповідника

Йолтуховський Р. В., вчений
секретар Кам'янець-По-
дільського державного
історичного музею-запо-
відника

Калуцький С. С., завідувач
науково-експозиційного
відділу Кам'янець-Поділь-
ського державного істо-
ричного музею-заповід-
ника

Нестеренко В. А., провідний
науковий співробітник
Кам'янець-Подільського
державного історичного
музею-заповідника

Смолій В. А., директор
Інституту історії
України НАН України

Блащук С. М., науковий
співробітник відділу
української історіо-
графії Інституту
історії України НАН
України

Ващук Д. П., старший
науковий співробіт-
ник відділу історії
України середніх віків
і раннього нового часу
Інституту історії
України НАН України

Черкас Б. В., провідний
науковий співробіт-
ник відділу історії
України середніх віків
і раннього нового часу
Інституту історії
України НАН України

ПРОГРАМА

(м. Кам'янець-Подільський, 30 червня 2022 р.)

12.30–13.00. Реєстрація учасників

13.00. Відкриття

Засідання 1

Модератор: *Сергій Калуцький*

Леонтій Войтович

КНЯЗІ-СУДДІ НА ЕТАПІ РАННЬОЇ ДЕРЖАВИ

Віталій Михайловський

ГЕНЕРАЛЬНИЙ РУСЬКИЙ СТАРОСТА ЯН З ТАРНОВА У
1387–1404 рр.: ОСОБЛИВОСТІ УРЯДУВАННЯ

Андрій Блануца

УКРАЇНЬСЬКА ШЛЯХТА В УМОВАХ МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВОЄН НАПРИКІНЦІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XVI ст.: ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Дмитро Ващук

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ 39-ої КНИГИ ЗАПИСІВ
ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ)

Валентин Константінов, Іон Міхалаке

ПЕРВЫЕ НАДАНИЯ ПОЛЬСКОГО ИНДИГЕНАТА
МОЛДАВСКИМ БОЯРАМ КАК ФОРМА ИНТЕГРАЦИИ
В ПОЛЬСКУЮ ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ И ЭЛИТУ

Валерій Нестеренко

АДАМ КИСІЛЬ – ВИЗНАЧНИЙ ПРЕДСТАВНИК
УКРАЇНЬСЬКОЇ ДОМОДЕРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Валерій Степанков, Віталій Степанков

ЖЕРДІВСЬКИЙ ПРОЄКТ 1659 р. ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ
УКРАЇНИ: СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ З "БЕРЕЗНЕВИМИ
СТАТТЯМИ" 1654 р. ТА ГАДЯЧЕМ 1658 р.

Кава-брейк

Засідання 2

Модератор: *Катерина Біла*

Вадим Стецюк

ТИТУЛОВАНЕ ДВОРЯНСТВО ПОДІЛЛЯ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ: СКЛАД ТА РОЛЬ В ЖИТТІ РЕГІОНУ

Катерина Біла

ЛІКВІДАЦІЯ "НЕЗРУЧНОГО СТАНУ": ПРИМУСОВА АСИМІЛЯЦІЯ ШЛЯХТИ З СЕЛЯНСТВОМ НА ПРАВО-БЕРЕЖЖІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Надія Темірова

АГРАРНА ЕЛІТА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПЕРЕДІСТОРІЯ

Юрій Степанчук

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ірина Пятницькова

ТЕОРІЯ ЕЛІТ ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО

Сергій Калущий

АРИСТОКРАТІЯ – НАЙВИЩИЙ ЗДОБУТОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ПОГЛЯД ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА

Алла Ковальчук

ПОРТРЕТИ МІСЬКИХ ВЕЛЬМОЖ: МИСТЕЦЬКІ СКАРБИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Володимир Парацій

МЕМОРІАЛЬНА "САГА" РОДИНИ СЕНЯВСЬКИХ СЛОВАМИ "ОСТАННЬОГО РОМАНТИКА" ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Дискусія

**ЛІКВІДАЦІЯ "НЕЗРУЧНОГО СТАНУ":
ПРИМУСОВА АСИМІЛЯЦІЯ ШЛЯХТИ З СЕЛЯНСТВОМ
НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ
(КІНЕЦЬ XVIII – ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)**

*КАТЕРИНА БЛА
(Київ)*

В результаті другого поділу Речі Посполитої 1793 р. Російська імперія отримала не лише території Правобережної України і заходу Білорусі, а й низку соціально-економічних проблем, передусім пов'язаних із національною і становою строкатістю регіону. Прірва між російським та польським (в широкому розумінні – європейським) станово-правовим устроєм яскраво проявилася в неспроможності чиновництва російської імперії збагнути як може існувати в суспільстві чисельний стан освічених, особисто вільних людей зі зброєю, правом голосу і претензією на дворянство. І головне питання, яке вирішував царат понад півстоліття – що з ними роботи?

Тут передусім йдеться про зубожілу особисто вільну категорію населення, осіб, що мали шляхетське походження, але не володіли земельним наділом чи майном, а орендували його в поміщиків. Традиційно їх називали **чиншовою шляхтою**, або чиншовиками, доля яких у російському правовому полі тривалий час залишалася невизначеною. Варто наголосити, що поряд з чиншовою в офіційних звітах виокремлювали **околичну шляхту**, яка відрізнялася від перших володінням невеликим земельним наділом чи іншим майном, у зв'язку з чим її варто було б зараховувати до дрібної шляхти. Складно надати вичерпну відповідь щодо національної приналежності чиншової шляхти, адже не усі вони були нащадками саме польської шляхти, з поміж них траплялися й представники руських, тобто українських шляхетських родів. Окрім цього, зустрічаються свідчення про поширену традицію одруження чиншовиків з українськими селянками та їхній перехід у православну віру (найчастіше з греко-католицької у православ'я), що також ускладнює виокремлення та підрахунок з поміж чиншовиків поляків та українців. Однак, очевидним є те, що більшість, навіть найбідніших шляхетських родини, незалежно від походження, збе-

рігали власну ідентичність через польську мову та освіту, що давало їм відчуття приналежності до "величного лицарського минулого" Речі Посполитої. Поширенню польської освіти до 1830–1831 рр. активно сприяли представники польської національної еліти; тут слід згадати діяльність А. Чарторийського на посаді попечителя Віленського навчального округу, Т. Чацького – засновника Вищої волинської гімназії, що загалом спрямовувалася на виховання польської молоді в національно-патріотичному дусі. Таким чином, в середовищі чиншової шляхти наприкінці XVIII – на початку XIX ст. побутували переконання у власній аристократичності, глибоко вкорінений національний міф та історична пам'ять, які не могли б передаватися з покоління в покоління без належного рівня освіти. На підтвердження цієї тези французький історик Д. Бовуа використовує відомості із звітів (за січень 1807 р.) представника наполеонівської влади П'єра Парандьє. Він описував чиншовиків "південної частини Речі Посполитої" (тобто Волинського, Подільського та Брацлавського воєводства), називаючи їх "сільською шляхтою" і зазначав, що їхній кругозір обмежувався справами сільського господарства, за клопотами якого вони не надто відрізнялися від селян. Водночас автор вказував на пристойний рівень освіти збіднілої шляхти, зокрема, їхні пізнання в сфері історії, права, античної літератури, володінні ораторським мистецтвом, наприклад, умінні гідно себе представити з трибуни сейму. Цікавим видається зауваження французьким чиновником традиції зберігання і передачі в спадок зброї, як родинної реліквії. Також П. Парандьє окреслив проблему купування магнатами голосів своїх орендаторів-чиншовиків, які, що важливо, на рівні з іншими шляхтичами мали право голосу в місцевих сеймиках.

Отож, можемо дійти висновку, що чиншова шляхта на зламі XVIII–XIX ст. уже поєднувала в собі своєрідний мікс привілейованого стану (в правовому відношенні) з плебсом (у соціально-економічному). Подальші перспективи чиншової шляхти поставали не надто трагічними, адже збіднілі представники нобілітету в західних суспільствах знаходили себе в бізнесі, зокрема, і в аграрній сфері (як джентрі в Англії), у військовій службі (як конкістадори в Іспанії), чи у вільних професіях і ставали юрис-

тами, лікарями, вчителями, формуючи нову гілку інтелігенції та національної еліти в державі. Однак, для такого варіанту майбутнього чиншовикам, як і усій шляхті загалом, бракувало найголовнішої умови – власної держави і відповідної патерналістської політики. А царат, стосовно чиншовиків, мав виключно деструктивні наміри, і чим більше російські чиновники ознайомлювалися з їхнім питанням, тим більше переконувалися в "незручності" цього суспільного прошарку для імперської вертикалі управління.

Передусім проблема поставала в чисельності чиншовиків. Їх було надто багато. Так, на початку XIX ст. у Правобережних губерніях нараховувалося 121096 осіб чоловічої статті, що становило 92,25% від усієї шляхти краю. Д. Бовуа припускає, що офіційні данні були применшеними, а справжня чисельність чиншовиків мала бути більшою, і з урахуванням обох статей становити близько 242000 осіб. Звісно надання їм дворянського титулу видавалося неможливим, коли навіть дрібну шляхту, що втрачала землеволодіння, намагалися перевести до стану державних селян і примусити сплачувати податки. Перші кроки зрівняння чиншової шляхти з селянами і їхнє оподаткування російські чиновники здійснили в Білорусі ще у 1772 р. Однак на Правобережжі цей процес розтягнувся на десятиліття. Так, робота ревізійних комісій по наданні шляхті дворянського титулу не мала успіху, передусім через тривалу бюрократичну тяганину, пов'язану із збором документів, пошуком свідків, врешті переховуванням ревізуємих осіб, що не могли підтвердити шляхетський стан. Також проблема встановлення контролю влади над чиншовиками полягала в їхній мобільності, адже будучи вільними людьми вони могли змінити місце проживання та служби, що, зокрема, ускладнювало роботу фіскальних органів.

Можна впевнено стверджувати, що терпіння влади у вирішенні шляхетського питання, у тому числі проблеми чиншовиків, закінчилося після Листопадового повстання 1830–1831 рр. Відповідно до указу від 19 жовтня 1831 р., тих хто не зміг підтвердити своє шляхетське походження зараховували до **селян-однодвірців**, категорії, яка й раніше існувала в Російській імперії, як нечисельна група селян, особисто вільних, які не були

кріпаками, мали у власності двір, водночас платили податок і відбували рекрутські повинності на рівні з іншими селянами. Хоча за рік клопотанням шляхті вдалося виторгувати в ревізійній комісії деякі поблажки, що полягали в звільненні від військової служби та сплати податків тих осіб, чиє шляхетське походження підтвердили дворянські зібрання, але ще не перевірила ревізійна комісія. У результаті роботи ревізійних комісій до стану однодвірців та **громадян** (представники вільних професій) наприкінці 1833 р. зарахували 72144 особи, із них однодвірці склали 68528. Робота по декласації шляхти тривала і в наступні десятиліття, так у 1844 р. на Правобережжі нараховувалося 120000 декласованих шляхтичів.

Помітне збільшення селян-однодвірців змусило чиновників задуматися про організацію управління цим різновидом селян задля зручності контролю та оподаткування. Однак, тут постала інша проблема: більшість однодвірців жили розпорошено і організувати їх в одну громаду, за зразком російського "миру" і "обществ" було неможливо, без примусового переселення. До подібних акцій закликав міністр державних маєтностей П. Кисельов, пропонуючи заселяти колишніми чиншовиками простори Кавказу, а також державні землі в Саратовській та Оренбурзькій губерніях. Задля цього був виданий царський указ від 2 червня 1841 р. "Про посилення способів переселення однодвірців", за яким їм надавалися пільги, що й козакам при переселенні в Катеринославську губернію. Цікаво, що в головах царських чиновників цілком спокійно вміщувалася ідея розселення колишньої шляхти разом з козаками, задля так званої нейтралізації польського елемента. Не дивно, що такі заклики не знайшли широкої підтримки серед колишніх чиншовиків, які не поспішали покидати власні домівки. Не зумівши реалізувати фантастичний проект переселення однодвірців, уряд затвердив інше Положення від 3 травня 1847 р., у якому остаточно прикріпив однодвірців до землі, де вони проживали, заборонивши покидати місце служби без паспорта чи посвідки на проживання, виданої поміщиком-працедавцем. Однодвірці сплачували податок з двору, а не подушний, як селяни, а також натуральний податок, який платили й державні селяни. На цьому пошук незареєстрованих в однодвірцях декласованих шлях-

тичів продовжувався; їх знаходили в маєтках поміщиків; подекуди такі "улови" в реєстрах становили більше 10000 осіб.

Завершальним етапом асиміляції шляхти можна вважати Селянську реформу 1861 р., яка передусім стосувалася звільнення селян з кріпацтва. Однак, ключовим результатом цієї реформи стала уніфікація усього селянського стану в єдиний, який до реформи не був однорідним, адже складався з кріпаків, державних селян і однодвірців *. "Положенням 1861 р." запроваджувалося волосне управління селянами, які об'єднувалися в нові адміністративно-територіальні одиниці – сільські громади та волості. Характерно, що селянські станові органи самоврядування здійснювали низку функцій державного управління, у тому числі фіскальні, поліцейські, судові, а члени сільських громад несли кругову поруку, через що свобода пересування селян продовжувала бути неможливою. Юрисдикція "Положення 1861 р." поширювалася на колишніх державних селяни спеціальним законом від 18 січня 1866 р. Із цих трьох категорій селян поза увагою уряду залишилися саме однодвірці, які, на відміну від колишніх кріпаків та державних селян, не могли розраховувати на викуп, навіть в далекому майбутньому, своїх земельних наділів. Не маючи можливості захистити свої права, з клеймом "неблагонадійних", особливо після Січневого повстання 1863 р., до якого колишня чиншова шляхта не мала ніякого стосунку, однодвірці змушені були записуватися у селяни, в кращому випадку до міщанського стану. А прискоренню цього процесу сприяв указ від 19 січня 1866 р., відповідно до якого усі шляхтичі, що не підтверджували свій статус, мали записуватися в оподатковувані стани. Остаточну категорію однодвірців скасували законом від 19 лютого 1868 р., відповідно до якого вони переходили до селянського стану. Із звітів Київської губернської казенної палати бачимо, що станом на 1870 р. із 44812 душ однодвірців у селяни і міщани записалося 32982 особи чоловічої статті, із них до селянського стану перейшло 27787 осіб. У звіті підкреслювалося, що на всю губернію не знайшлося жодної громади однодвірців, які б сукупно проживали

* Див.: Біла К. В. Селянське самоврядування в Правобережній Україні у 1861 – 1914 рр. дис. док. філ. 032 Історія та археологія. 2022. С. 15.

і могли утворити сільську і тим більше волосну громаду, чи хоча б увійти до складу якоїсь із сільських громад, як окремий населений пункт *. Тобто, це означало включення тих чи інших однодвірців, що фактично уже проживали в межах новостворених волостей, до складу сільських громад, за чим слідувало покладання на новоприбулих членів мирського збору, виконання натуральних повинностей, у тому числі військової, підпорядкування селянським органам самоврядування, суду і правоохоронним структурам. Наслідком процесу включення однодвірців до селянського стану стала остаточна асиміляція колишньої чиншової шляхти з селянами, тобто не лише перейняття способу життя, а й знищення будь яких відмінностей між селянами і однодвірцями в нормативно-правовому полі.

Отже, ліквідація чиншової шляхти стала одним із процесів нищення своєрідної місцевої культури, що було так характерно для політики Російської імперії на захоплених територіях. Декласація чиншової шляхти відбувалася у декілька етапів і на кожному виток утисків зростав. Спершу чиншовиків позбавили їхньої самоназви (указ від 1831 р.), ввівши більш зрозумілу для російського чиновника назву однодвірців, далі відбувався поступовий етап перемелювання та розпорошування колишньої чиншової шляхти, шляхом переселення, обкладання подібними до державних селян повинностями, доведенням до зубожіння. Переломним став указ від 1847 р, яким однодвірці фактично закріплювалися до місця служби і проживання. Остаточне скасування однодвірців і їхнє включення до складу сільських громад затверджувалося указом від 19 лютого 1868 р. Таким чином, крок за кроком нищився перспективний суспільний прошарок, який у майбутньому міг стати основою для формування середнього класу та громадянського суспільства.

* Держ. архів. Житомирської обл. Ф. 498. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 172.

**УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА
В УМОВАХ МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВОЄН
НАПРИКІНЦІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XVI ст.:
ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ**

*АНДРІЙ БЛАНУЦА
(Київ)*

Наприкінці XV – першій третині XVI ст. відбулося п'ять московсько-литовських воєн (1487–1494 рр., 1500–1503 рр., 1507–1508 рр., 1512–1522 рр., 1534–1537 рр.). За цей період Московська держава поетапно відвоювала частину територій Великого князівства Литовського. Литовська влада намагалася утримати землі, а головне – відданість та лояльність населення, зокрема, й економічними факторами.

Якщо наприкінці XV ст. великий князь литовський Олександр Ягеллончик намагався заохотити на порубіжних з Московією територіях шляхту шляхом надання та підтвердження земельних пожалувань, то у першій третині XVI ст. Сигізмунд I Старий активно практикував жалувати шляхту землями замість втрачених у ході військових кампаній.

У XV ст. набули поширення такі форми господарських надань, як до очищення вотчини, на хлібокормління, "на поживенье", "до осмотра" і "до лучшего опатранья". Форми таких пожалувань зводилися до того, що господар надавав у користування певні маєтності до часу виділення кращих, або звільнення втрачених. Наприклад, у 1447 р. Гридку Скипоревичу були надані володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків. У 1487 р. Казимир Ягеллончик пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову – селища Тюфанове та Андрееве "до осмотра". На таких же формах володіння землею здійснювали свої пожалування й наступники Казимира Ягеллончика – його сини Олександр Ягеллончик та Сигізмунд I Старий. Наприклад, у 1492 р. Олександр Ягеллончик надав смоленському окольному князю Олехну Глазничу службне село Мамаєвське у Смоленському повіті до "осмотра" (LM 3. № 9. Р. 71.); у 1507 р. Сигізмунд I Старий пожалував Васку Івановичу Бокію маєток Печихвости в Перемильському повіті до очищення його

вотчини від великого князя московського (Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. № 209. P. 197.); у 1526 р. Сигізмунд I Старий своїм привілеєм жалував пані Миколаєвій Басиної Марії та її сину Івашку Басі Терешівський маєток у Брацлавському повіті, який відійшов до державного земельного фонду після смерті пана Василя Сапіги. Указаний маєток надався Басам до "очищення їх отчизни в Смоленську" (РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Ед. хр. 7. Л. 1051–1053; LM 7. № 292. P. 507–508).

Верховна влада у таких випадках гарантувала пожалування й у випадках неможливості повернути втрачені землі і маєтності. Показовим у цьому відношенні є підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого від 8 серпня 1522 р., яким він підтвердив шляхтичу Олехну Федоровичу Кривцу 15 служб людей і чотири пустих земель у Ракишському повіті, а також шість служб і три пустих землі в Оникштенському повіті "до очищення отчизны его". Своє рішення господар оголосив наступним чином: "И мает онъ тыи земли и люди верху писаныи держати и их доброволе вжывати, поки, дасть Богъ, отчизну очыстимъ от неприятеля н(а)шого московъского", а також гарантував у випадку "естъли бы над нимъ (О. Ф. Кривцем – А. Б.) Божя воля стала, а по немъ бы на томъ жона и дети его zostали, тогда, не очыстивъшы отчизны его, не маемъ мы жоны и детеи его с того рушати" (LM 12. № 27. P. 134–135).

Надання на умовах хлібокормління практикувалися в основному під час переходу на службу до великого князя литовського московських бояр. Такі випадки, зокрема, траплялися під час литовсько-московських воєн початку XVI ст. Наприклад, після еміграції до Московської держави князів Василя та Семена Масальських всі маєтності, якими вони володіли у ВКЛ, відійшли до великокнязівського домену і були надані московським боярам (Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. Київ.: Пульсари, 2007. С. 116.). Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав на "хлебокормление" боярському сину Івану Поросукову чотири чоловіки і чотири землі "пустовских" під Василішками, яким раніше володів кн. В. Масальський (LM 227. № 347. P. 165). Цього ж року господар у своєму листі до василішського

і марківського державці пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати на "хлебокормление" боярському сину Федору Селеву двох чоловіків і три землі "пустовских" у Василішках, що відійшли до короля після зради і втечі до Москви кн. Василя Масальського (ЛМ. 227. № 349. Р. 165).

Сигізмунд I Старий у вотчину надавав, зокрема, володіння князів Глинських, після того як князі зрадили господаря і підтримали повстання під час московсько-литовської війни 1507–1508 рр. Наприклад, привілеєм від 10 квітня 1508 р. він пожалував пану Сенку Полозовичу маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, відібраних від кн. Глинських (ЛМ 8. № 307. Р. 252). 4 червня 1511 р. у Бересті Сигізмунд I Старий підписав підтверджувальний лист вінницькому зем'янину Івану Супруновичу на вотчинні маєтки Микулинці, Почапінці, половину селища Мезикова та селище Супрунове в зв'язку з тим, що попередній привілей згорів внаслідок татарського нападу (AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Ks. 69/10. Nr. mkf. 421. K. 9–10.).

Таким чином, важливим економічним важелем під час воєн стала чітка політика верховної литовської влади у сфері шляхетського землеволодіння, що складало основу економічної потуги шляхти.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 39-ої КНИГИ ЗАПИСІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ)

*ДМИТРО ВАЩУК
(Київ)*

Формування армії – важлива справа для будь-якої держави, адже від цього залежить безпека кордонів та громадян. Забезпечення її боєздатності потребує значних фінансових та людських ресурсів. У Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) це питання вирішувалося у такий спосіб: представники шляхетського стану, а також усі, хто володів нерухомим майном, зобов'язувалися відбувати так звану земську (або військову) службу. Зокрема, у Арт. 1. Розд. 2 Другого Литовського Статуту читаємо: *"иждь кождый князь и панъ духовный и тежъ"*

дворянинъ бояринъ и вдовы кождые и иные станы, и татарове наши, такъ мѣщане мѣстъ нашихъ, маючи земское имѣнье и літа зуполные маючи, часу потреби з нами и потомками нашими або при гетманохъ нашихъ винни будутъ сами особами своими войну служыти и выправовати на службу военную, коли бы кольвекъ была потреба водлі уфалы земское соймовъ нашихъ Великаго Князства, якая на онъ часъ будетъ потреба оказовати, то естъ и похожихъ зъ имѣней з людей, яко будетъ потреба, отчызныхъ выслужоныхъ и купленныхъ". Окремі документи встановлювали, скільки і яких саме воїнів вони повинні спорядити до війська у визначені терміни. Враховуючи, що Статут був чинним на всій території ВКЛ, то і волинська шляхта зобов'язувалась дотримуватись його норм.

У цій публікації ми звернемо увагу на події, які мали місце під час Віленського сейму 1566 р. Об'єктом уваги став документ від 9 січня 1566 р. із таким заголовком: *"Отъказ г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти и великого князя Жикгимонъта Августа на прозбы княжатъ, панятъ и всего рицества земли Волынъское, которие они через пословъ своихъ ключника и городничого луцъкого Александра Жоравницъкого, а хоружого земли Волынъское Михаила Сербина, судю луцъкого Гаврила Бокея, а подсудка володимерского Богдана Костюшковича Хобольтовъского, а Ивана Михайловича Гулевича на сойме великом вальномъ у Вильни его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти подали"*. Як бачимо, до столиці ВКЛ прибула спеціальна делегація волинської шляхти. Посли мали повноваження повідомити короля про різноманітні проблеми у регіоні та отримати щодо них відповідні рішення. Власне документ так і структуровано: спершу повідомлення послів, а потім резолюція господаря. Загалом було представлено 14 позицій ("прозъб").

З-поміж них було декілька "прозъб", які стосувалися питання несення земської служби. Першочергово послі повідомляли про те, що князі, пани та зем'яни (невідомо, з якого регіону) придбали чимало маєтків у Волинській землі і не хочуть власним коштом відбувати військову повинність. Така ситуація значно послаблювала Волинську хоругву: якщо раніше було чотири одиниці, то тепер ледве набиралася одна. Тому, як зазначалося в зверненні, якщо не буде наказу сформувавши вій-

сько, то і кількість шляхти значно зменшиться. По-друге, луцький біскуп, князь Януш Андрошевич, привласнив багато шляхетських маєтностей, а земську службу з них не відбуває. У цьому, на думку послів, *"великий впадокъ Речи Посполитой в обороне земьской деется"*.

Зважаючи на висловлені "прозьби", відповідь короля була такою: тих, хто володіє маєтностями і не відбуває земської повинності, записати до відповідного реєстру і направити цей документ до королівської канцелярії. Інший реєстр потрібно скласти з тих, хто зі своїх маєтків або не служив, або служив частково, тобто виставляв воїнів менше, ніж було визначено. Цей документ мали відправити гетьману, який після ознайомлення мав повідомити короля про тих осіб, які не були на війні. І вже володар вирішував цю справу відповідно до Статуту.

Побіжно до окресленої теми має відношення "прозьба" стосовно військових найманців. Повідомлялось, що частина жовнірів, які були направлені для оборони від московитів, на ім'я Жолковський і декілька десятків ротмістрів, не маючи при собі дворян та королівських листів, зайшли у Волинську землю та завдали значної шкоди в маєтностях, привласнили збіжжя та живність і нічого не заплатили. Посли просили, щоб король наказав цим жовнірам відшкодувати завдані збитки. Відповідно господар розпорядився надати волинській шляхті із канцелярії Корони Польської листи, які наказували ротмістрам сплатити кошти. Аналогічний лист мав бути направлений і жовнірам. Відмітимо, що такі дії відповідали Арт. 26 Розд. 2 Статуту 1566 р.

Отже, представлений епізод стосується окремих аспектів, пов'язаних із земською (військовою) повинністю, яку відбували представники шляхетського стану Великого князівства Литовського, зокрема із території Волині. Опрацьований документ засвідчив чинність окремих норм Статуту 1566 р. Однак ми не знаємо, чи були втілені у життя рішення короля на задоволення вказаних "прозьб".

КНЯЗІ-СУДДІ НА ЕТАПІ РАННЬОЇ ДЕРЖАВИ

ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ

(Львів)

У сучасній українській медієвістиці досі немає усталеної термінології, особливо стосовно політогенезу ранньої держави. За загально визнаними світовою наукою висновками Герберта Спенсера (1820–1903), Елмана Сервіса (1915–1996), Роберта Карнейро (1927–2020) найбільш ранньою стадією появи протодержави є *просте вождівство*, яке очолює князь-суддя (від давньогерманського II–IV ст. *kniedz*), а безпосереднім виконавцем його волі є загал суспільства. Таке просте вождівство охоплює гніздо поселень (10–12 сіл). Кілька таких вождівств утворювали *складене (компаундне) вождівство* – стабільну структуру з централізованим управлінням і спадковою ієрархією статусів, аристократичним етосом, але без формального і узаконеного апарату примусу. З розвитком господарства доходи від "гостинців" складених вождівств створювали умови для формування невеликих військових *дружин* – груп професійних воїнів, що перебували на повному утриманні свого очільника – *другтіназа* – і були пов'язані з ним присягою особистої вірності. З її допомогою *дружинну державу* створював князь-другтіназ шляхом узалежнення князів-суддів чи інших князів-другтіназів (гетерархічна дружинна держава), або безпосереднього підпорядкування їхніх територій, принаймні, на рівні складених вождівств (ієрархічна дружинна держава). Стадія *дружинної держави* докладно обґрунтована у працях Генріха Фелікса Шміда (1896–1963), Владіміра Прохазки (1895–1968) та Вацлава Ванечика (1905–1985), від яких їх запозичили Олена Мельнікова та інші.

У підкарпатських селах *князі* засвідчені джерелами XIV–XVIII ст., а їх нащадки живуть досі. Угорською мовою *kenéz* означає *суддя*. У 1378 р. угорська королева Єлизавета (1300–1380), дружина короля Карла Роберта, якій належала жупа Берег на Закарпатті, підтвердила давні вольності "березької країни", куди входили села Арданово, Добробратово, Коропець, Лалово, Медяниця, Завидово, Станово і Колодне (нині це частина Берегівського і Мукачівського районів). Кожне з цих сіл очолював спадковий князь, а всю *країну* – *крайник*. Кожне село мало платити

до мукачівського замку 6 овець та бузок сиру і не несло жодних інших повинностей. Якщо хтось помер без спадкоємців, то його майно переходило громаді, яка повинна була з цієї спадщини віддати на замок одного трирічного бичка. Якби якесь село в *країні* відвідав каштелян (капітан замку), князь та селяни мали почастивати його обідом та вечерею. За все інше каштелян мав платити. Ці вольності "березької країни" підтвердили Єлизавета Сіладі, мати короля Матяша Корвіна (1466 р.), принц Янош Корвін (1491 р.), королева Анна, дружина короля Ласло II (1516 р.) та Марія, дружина короля Лайоша II (1523 р.), яким належали землі королівського домену в жупі Берег.

Князі у гірських селах Самбірщини, Сколівщини, Турківщини та Стрийщини, добре відомі з численних джерел. Вже у XIX – на початку XX ст. почали з'являтися рукописні, а далі таємні наївні машинописні *історії*, де їх пробували представити нащадками короля Данила Романовича. Так само недоречною виглядає спроба пов'язати цих *князів* з т. з. *волоським* (румунським) правом.

Майже очевидним виглядає зв'язок карпатських *князів* з архаїчними *князями-суддями (кенезами)* часів простого вождівства. Їх пізніші села виникли на місці дрібніших гнізд-поселень, а *крайни-країни* являли собою давні *складені (компаундні) вождівства*, які збереглися у горах та карпатському підгір'ї на угорсько-галицькому прикордонні і у XIV ст. отримали від нових політичних зверхників цих територій юридичну фіксацію свого статусу. Цей невеликий прошарок (*князі-кенези* та *крайники*) трансформувався у своєрідний шар української шляхти з давніми державницькими традиціями. Це була спадкова еліта, яка прилучилася до того, що по обидва боки Карпат, незважаючи на угорську та польську асиміляції, вціліла українська мова і культура.

З іншого боку феномен карпатських *князів* служить своєрідним підтвердженням моделі політогенезу ранньої держави через *просте і, складене (компаундне) вождівства (chief-dom)* та *дружинну державу (military government)*. *Вождівства (chief-dom)* у Центрально-Східній Європі вже склалися на II–III ст., тоді як *дружинні держави (military government)* почали формуватися у VI–VII ст. У карпатській контактній зоні цей процес за-

тягнувся, що продовжило період існування складених вождівств, які зуміли тут зберегтися після незначної трансформації аж до XVIII ст.

**АРИСТОКРАТІЯ – НАЙВИЩИЙ ЗДОБУТОК
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ:
ПОГЛЯД ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА**

*СЕРГІЙ КАЛУЦЬКИЙ
(Кам'янець-Подільський)*

Проблема розуміння й методологічного осмислення феномену аристократії є безперечно однією із ключових в елітології. Однак вона залишається недостатньо вивченою у вітчизняних гуманітарних науках. Один із факторів, що призвів до зазначеної історіографічної ситуації* – це деструктивний вплив "лівих" ідеологічних конструкцій (як правило під назвою "ліберальних"); вони заперечують нерівність у соціумі як очевидну природну закономірність, яка породжує поділ будь-якого суспільства на верстви (касти, стани тощо) відмінні за своїм призначенням.

На провідну соціальну роль активної (творчої) меншості свого часу звертали увагу шотландський історик Томас Карлайль (1795–1881), німецький мислитель Фрідріх Ніцше (1844–1900), італійські соціологи Вільфредо Парето (1848–1923) та Гаєтано Моска (1858–1941), релігійний філософ українського походження Микола Бердяєв (1874–1948), німецько-італійський соціолог Роберт Міхельс (1876–1936), український історик В'ячеслав Липинський (1882–1931), іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955), англійський історик Арнольд-Джозеф Тойнбі (1889–1975).

* Історіографічна ситуація – певний часовий проміжок історіографічного процесу локалізований також у просторі (Див.: Калакура Я. Методологічні підходи до концептуалізації історичної науки. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12705/1/Kalakura.pdf>. С. 190 (дата звернення: 21.05.2022); Кучеренко С. Історіографічна ситуація: становлення поняття. URL: http://vlp.com.ua/files/58_3.pdf. С. 285–288 (дата звернення: 21.05.2022).

Німецький філософ і культуролог Освальд Шпенглер (1880–1936) сформулював оригінальне розуміння зародження феномену аристократії, її становлення як провідної верстви, ролі й місця у різноманітних суспільствах. Свої погляди на зазначену проблему найповніше висвітлив у другому томі праці "Присмерк Європи" (перший том побачив світ у 1918 р., другий – 1922). Заперечуючи існування загальнолюдської історії, розумів її як процес одночасного/почергового зародження, розвитку й занепаду окремих культур. Дотримувався думки, що будь-яка висока культура передбачає наявність "класів і станів" *. "Однак саме історія цих класів і станів і є світовою історією у найвищій потенції" – зазначав вчений. Лише вони ведуть війни й провадять політику як продовження війни іншими методами. Усе це "справа рук живих спільнот людей, що перебувають "у формі". Як бачимо О. Шпенглер вважав рушієм історичного процесу людину **, але не як індивідуальність, а ту, яка шляхом природного добору удостоїлась бути приналежною до спільноти вищого стану суспільства – аристократії. Тієї верстви, яка є результатом культури і яка водночас сама є творцем культури ***. Остання, за його визначенням – "дещо велике і неповторне в органічному світі"; вона є синонімом добору (селекції). Завдяки їй, вважав філософ, людина підноситься над силами природи і стає творцем.

Для О. Шпенглера соціальний стан (клас) – це ознака ранньої "живої" культури із творчим потенціалом "первинних станів аристократії і духовенства", в основі яких є ідея, що сповнює їх осмисленим відчуттям даної Богом беззаперечної влади.

* "Уся велика історія за шість тисячоліть проходила у високих культурах, у той час як творчим началом самих цих культур є стани, що виникли у результаті добору" (Шпенглер О. Закат Європи: Очерки морфології мирової історії. Мінск: "Попурри", 2019. Т. 2: Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем. С. Э. Борич. С. 415).

** "Існує лише особиста історія і тому лише особиста політика. Боротьба за владу проходить між людьми, а не принципами, ознаками раси, а не ідеологіями" (Шпенглер О. Закат Європи. Т. 2. С. 559).

*** "Аристократ – це людина в якості історії... Історія високого стилю завжди була виявом і наслідком існування аристократичної верстви суспільства..." (Шпенглер О. Закат Європи. Т. 2. С. 424).

"Їх життя на відміну від життя селянина і міщанина сповнене символічної гідності. Вони живуть не просто для того, щоб жити, а щоб надати життю сенс і значення" – підкреслював вчений. Стану протиставляв касту як ознаку цивілізації – пізньої стадії розвитку культури, "коли традиції і особистість втрачають своє безпосереднє значення і будь-яка ідея, щоб бути реалізованою, має бути перш за все переосмислена у грошах".

О. Шпенглер дотримувався погляду, що для того щоб постала аристократична верства потрібен не лише героїчний чин сильних особистостей, а й факт зародження нової ("живої") культури. І лише з того часу починається сама історія. Зокрема, зазначав, що антична аристократія виникла в роки Троянської війни (початок XII ст. до Р. Х.), а кращим пізнім її зразком вважав римську. Постання арабської аристократії, основою якої стали нечисельні арабські знатні сім'ї, датував VII–VIII ст. – періодом арабських завоювань. З'ясовуючи обставини і час зародження західноєвропейської аристократії, не був таким категорично точним. Її виникнення розглядав із містичних ірраціональних методологічних позицій, коли у якийсь момент між правлінням імператорів Карла Великого (747–814) і Конрада II (990–1039) "з'явилося щось незбагненне", що на початок епохи готики (XII ст.) перетворило представників уже існуючої знаті і духовенства в аристократію й священничицький стан свідомі свого покликання "у повному символічному сенсі і значенні". Звертає на себе увагу той факт, що вчений розрізняв західноєвропейську та англійську аристократії. Зародження та походження останньої датував епохою норманського завоювання 1066–1071 рр.

О. Шпенглер, наголошуючи на закономірній, ні від кого не залежній природі станового поділу суспільств, розкрив своє розуміння історичного розвитку аристократичної верстви кожної культури, виокремлював низку послідовних його етапів. Спершу виникає військова і торгова аристократія, їй на зміну приходить аристократія землевласників та "грошових мішків", а з часом вона гине у війнах, вироджується у безперервній боротьбі "грошей і права". Вважав, що на пізніх етапах культури, під її впливом (багатовікової селекції), аристократія уже не настільки пов'язана із титулами і привілеями, а стає "внутрішнім

досягненням, яке важко завоювати і складно утримувати, але за яке, тим паче, не шкода віддати життя".

Підкреслював кардинальну відмінність аристократичного стану від професійних спільнот: купців, ремісників, чиновників, митців тощо. Представники останніх не пов'язані настільки сильними кровними родинними зв'язками. Натомість для аристократів (як і для селян) життя – це "боротьба за збереження роду, за правонаступність поколінь, за космічне, за жінку, за владу". Тому в усіх культурах, зазначав філософ, аристократія і селянство представлені родами і саме така їх організація є основою династичного принципу та ролі особистості в історії. Але навідміну від селянства аристократія – це результат безперервного добору і виховання, тоді як навчання, на його погляд, відіграє другорядну роль у формуванні її представників. Саме поєднання кровного зв'язку й селекції – впливу культури – дало підстави досліднику стверджувати, що "справжнім станом є лише аристократія, символ крові і раси, потік існування у довершеній і завершеній формі".

На думку О. Шпенглера аристократія не існує сама для себе у своїх досконалих організаційно-родинних формах; вона виконує ключову роль у соціумі, забезпечуючи саме його існування і розвиток – створює сенси і надає форм життю. "Історія високого стилю завжди була проявом і наслідком існування аристократичного суспільства..." – зазначав мислитель. Для нього аристократія – це концентрація буття, творець історії, який її реалізує і змінює. Ця верства є органічною складовою нації; її представникам властива спільність "думок, почуттів і дій", завдяки чому вони здатні успішно вирішувати внутрішньополітичні проблеми і реагувати на зовнішньополітичні виклики. "Кожен спадковий дворянин усередині народу... є не просто таким за походженням, але втіленням відповідних інстинктів в управлінні, організації, умінні вести переговори, володіє почуттям особистої відповідальності, тобто, іншими словами, перевагою в усіх сферах практичного національного життя" – зазначав О. Шпенглер. Аналіз його робіт дозволяє припустити, що аристократичну верству він вважав ядром політичної еліти, але розрізняв дані поняття. Тому саме аристократія на ранній стадії культури започатковує дух і силу "закладеної

у крові традиції", яка у свою чергу формує нові покоління знаті із представників давніх та нових неблагогородних родів, здатних успішно вести війни, провадити дипломатію, створювати культурні надбання. "Традиція виховує високий середній прошарок людей, на яких із впевненістю може покласти майбутнє: не Цезаря, але сенат; не Наполеона, але незрівнянний офіцерський корпус. Сильна традиція притягує звідусіль таланти і за допомогою ненайбільших дарувань досягає великих успіхів" – роз'яснював свої погляди вчений. Як приклад і зразок для наслідування наводив вищий прошарок британської аристократичної верстви, який сформували сім'ї спадкових дворян. Вони зуміли намітити власні цілі, за століття напрацювати відповідні методи управління "у межах неписаної конституції", сформувати й виховати у відповідному дусі дрібну аристократію – джентрі – і забезпечити розвиток Великої Британії у XVIII–XIX ст. Вважав, що на стадії занепаду культури – цивілізації – лише традиція стає основою існування аристократії, що поступово відмирає. Але зникає вона не як стан, а "як жива традиція".

Аналіз напрацювань О. Шпенглера засвідчує, що основними суспільними формами, що їх творять аристократії, він вважав нації і держави. Для нього нація – це "народ, що живе у стилі культури, історичний народ"; її розглядав як найбільшу "одницю потоку історії" (рід – як найменшу). Дотримувався думки, що культура, яка породжує аристократії, водночас "штовхає" їх до створення націй і держав. "Культура – це існування націй у формі держав" – зазначав мислитель*.

Окрім державотворчого інстинкту О. Шпенглер окреслив низку ознак і характеристик, властивих представникам аристократичної верстви. **По-перше**, вона становить абсолютну мен-

* Британський дослідник Ентоні Дейвід Сміт (1939–2016), один із провідних спеціалістів сучасності із проблем нації та націоналізму, також дотримувався думки, що аристократії відіграли ключову роль у націєтворчому процесі в епоху середньовіччя і нового часу й фактично сформували європейські нації. Він обстоював думку, що **нація** – "це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, сподади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів". Ядром її формування вважав "етнічну належність та етнічні зв'язки".

шість суспільства. Опираючись на праці німецьких істориків, наводив приклад Спарти VI ст. до Р. Х. – часи найбільшої її могутності – аристократична верства якої становила трохи більше одного відсотка. Таке ж її співвідношення до загалу населення було і у Римській імперії.

По-друге, для аристократії характерне загострене, актуалізоване почуття **станової честі**, норми якої не поширюється на інші верстви населення, бо "це приналежність крові, а не розуму" *. Честь для аристократа передбачає такі ознаки світогляду й характеру як "вірність, смирення, хоробрість, шляхетність, самовладання, рішучість". Протилежність вчений визначав як людей натовпу: боягузливих, улесливих перед сильним, зрадливих, безпринципних і продажних. Розуміння станової честі забороняло спадковій знаті вдаватися до сумнівних засобів збагачення, що часто змушувало її представників вести доволі аскетичний спосіб життя. На розуміння О. Шпенглером питання аристократичного кодексу честі вплинули погляди Ф. Ніцше, зокрема праця "По ту сторону добра і зла". Критично її аналізуючи, вважав найбільшим досягненням останнього вперше сформульоване твердження про двоїсту природу моралі високих культур, коли аристократія живе у світі тотемічних категорій життєвої сили і боротьби "хороший" і "поганий", а духовенство – категорій ідеалів, заборон "добрий" і "злий". "Хороший" – це могутній, сильний, щасливий, "поганий" – підлий, боягуз, нікчема, низького походження, без майна і влади.

По-третє, аристократія відчуває тісний зв'язок із рідною землею, що, на думку О. Шпенглера, породжує почуття власності, яка первісно й означала власність на землю, і прагнення усе нажите перетворити у володіння нею ("Це ознака достойної людини"). Мислитель вважав, що вкоріненість у землю так само й у тій же мірі характерна для селян. Наводив приказку, яка вживалася у Західній Європі ще 1250 р.: "Хто зранку оре поле, увечері скаче на турнір". Тому розглядав аристократію як "селянство на більш високому щаблі розвитку". Володіння зем-

* Саме тому, згідно традиції, а пізніше й писаних дуельних кодексів, поєдинки проводилися виключно між благородними людьми. В основному чоловіками, хоча траплялися й жіночі дуелі.

лями і бажання завойовувати нові мало ключовий вплив на формування аристократичної культури.

Отже, О. Шпенглер сформулював оригінальне розуміння феномену аристократії: її природи, процесу зародження, ролі і значення у суспільстві, особливостей світогляду і ціннісних орієнтирів. Залишається відкритим питання джерел, що сформували погляди філософа на сутність родової спадкової знаті.

ПОРТРЕТИ МІСЬКИХ ВЕЛЬМОЖ: МИСТЕЦЬКІ СКАРБИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

*АЛЛА КОВАЛЬЧУК
(Кам'янець-Подільський)*

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника налічується 1531 одиниця збереження живописних робіт. Однією із найцікавіших груп експонатів є живописні портрети польської та руської аристократії XVIII–XIX ст.

Цікавим зразком подільського малярства є портрет кам'янецького вірменина Чайковського (I чверть XIX ст.) (Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі – К-ПДІМ-3). Кж 1041). На зеленкувато-коричневому тлі зображено молодого чоловіка у військовій формі – мундирі чорного кольору з високим коміром-стійкою і манжетами червоного кольору. Ліворуч біля коміра дві медалі. Обличчя у чоловіка смугле, ніс прямий, довгий, очі круглі, волосся темне. Права рука зігнута у лікті долонею вверху. Дорогий одяг, мундир, що вказує на високу службу посаду, та замовлений парадний портрет дають розуміння ваги цієї людини в суспільстві, її соціальний статус. Розмір роботи 76,6 x 60 см. Портрет написаний в академічній манері. Автор, на жаль, невідомий. Однак все ж можна судити про його невисокий професійний рівень з огляду на недостатню прописку деталей, що була притаманна живопису XIX ст. Ймовірно, робота була виконана кимось із місцевих художників.

Чайковські – сім'я вірменського походження, яка чимало прислужилася розвитку Кам'янця-Подільського. Впродовж кількох століть ця родина відігравала значну роль в житті міста.

У XVIII ст. Чайковські були купцями, президентами міста, займалися юриспруденцією. Будинок, принаймні, однієї із сімей кам'янецьких Чайковських розташовувався в центрі Старого міста (сучасна адреса – Польський ринок, 10). Це був невеликий міський палац. Планам міста кінця XVIII ст. хронологічно відповідає опис міста 1789 р. У переліку будинків, розташованих на третій перії Польського ринку, під № 31 записана "Кам'яниця на двох ґрунтах шляхетних Чайковських". Матеріали Державного архіву Хмельницької області містять документи, що стосуються досліджуваного помешкання. В одному із них, датованому 1824 р., повідомляється, що кам'янецькому купцю 3-ої гільдії Григорію Чайковському половина будинку дісталася через спадок від батька, а за іншу половину він заплатив своєму брату 2500 рублів асигнаціями. В документі міститься опис: "Будинок 2-поверховий, кам'яний. В середині двору дві стайні дерев'яні при одній кам'яній стіні. Під будівлями 10 кам'яних підвалів з 8 відділеннями і 8 дверми. Весь будинок з прибудовами покритий гонтовим дахом". Ще один архівний документ містить відомості про те, що до 1860 р. "будинок належав Чайковським в 2-ій частині міста в 3-му кварталі під № 604, при Міській площі і Довгій вулиці, кам'яний 2-поверховий будинок з трьома в ньому крамницями і двома підвалами, а також з двома кам'яними 1-поверховими флігелями, дерев'яними прибудовами і землею в ширину від Міської площі 9 сажнів 2 аршина і 8 вершків, а від Довгої вулиці 9 сажнів 2 аршина і в довжину 27 сажнів" (Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець". Науково-технічний архів. Історична довідка. Пам'ятка архітектури (Охор. № 1632). Житловий будинок по Польському ринку, 10). 2014. С. 5) *. Однак, чи йдеться саме про власність портретованого, достеменно не відомо.

В музейній колекції К-ПДІМ-3 зберігається досить хороша копія XIX ст. парадного портрету католицького митрополита Білорусі Станіслава-Іоанна Богуша-Сетренцевича (1731-1826) (68 x 92 см.) роботи невідомого майстра (К-ПДІМ-3. Кж 129). Вона виконана з оригіналу теж невідомого художника, що зна-

* У XIX ст. Польський ринок мав назву Міської, Великої та Центральної площі.

ходиться в Пушкінському Домі в м. Санкт-Петербург (кінець 1810-х рр.). Манера письма, поворот голови, вираз обличчя, одяг, виписані елементи нагород дають можливість припустити, що це робота художника Павла Алькіна (?-?). Однак дане твердження потребує подальшого вивчення й підтвердження.

С.-І. Богуш-Сетренцевич – римо-католицький церковний діяч Російської імперії, перший архієпископ Могилівський, адміністратор віленської єпархії, історик, літератор, меценат. Народився в помісті Занки Троцького воеводства (тепер – Свіслочський район Гродненської області). Належав до роду гербу Сетренцевичів – на червоному тлі срібна стріла з роздвоєним древром, котру посередині пересікає меч. Батько Станіслава був по віросповіданню кальвіністом. Син навчався в Слуцькій кальвіністській гімназії, пізніше – в університеті Франкфурта. Мандрував Європою, служив в прусській піхоті та литовській кавалерії. В 1761 р. вийшов у відставку в чині капітана. Був учителем у родині Радзивілів. У цей час змінив віросповідання і став католиком. 1763 р. отримав духовне звання, працював настоятелем в Гомелі і Бобруйську, каноником і єпископом-суффраганом у Вільно. 1773 р. призначений титулярним єпископом, а невдовзі посвячений в єпископський сан, посідав посаду допоміжного єпископа Віленської дієцезії для тієї частини єпархії, яка після другого поділу Польщі відійшла до Росії. Єпископ Станіслав мав при дворі великий авторитет. Вважається, що він підтримував у Катерини II вороже ставлення до уніатів. Із 1773 р. С.-І. Сетренцевич очолив створене латинське єпископство – єдине для всієї Російської імперії з центром у Могильові. Митрополит був переконаним імперіалістом, робив усе для зміцнення Московської влади та імперського впливу на землях України і Білорусі.

Його перу належить ґрунтовне дослідження із давньої історії України "Історія царства Херсонеса Таврійського", видана у Санкт-Петербурзі 1806 р. Праця присвячена історії різних народів і держав на території Кримського півострова, не тільки у зазначений історичний період, але і в часи Кримського ханства. Серед джерел, які використав автор, були й розповіді запорозьких козаків. Займався складанням російсько-литовського і російсько-латиського словника. На кошти С.-І. Сетренце-

вича споруджено храм святого Станіслава в Санкт-Петербурзі і однойменний храм в селі Молятичі (нині Кричевський район Могилевській області). Помер на 96 році життя.

На полотні із фондів К-ПДІМ-3 прямокутного формату зображений чоловік 55–60 років з овальним видовженим обличчям, сивим волоссям зачесаним назад, вузькими губами та прямим загостреним носом. Одягнутий у червону моцетту (коротку накидку, що накриває плечі та защіпається на грудях; раніше вона мала ще й капюшон, але він був відмінений за правління Папи римського Павла VI), та білу тонку сорочку з мереженими манжетами, на голові маленька шапочка червоного кольору пілеолус (лат. pileolus, від pileus – "капелюх, кепка"), інша назва цуккетто (італ. Zucchetto – "тубетейка, ярмулка, камилавка"), традиційний головний убір кліру Римо-Католицької та Англiканської церков. Ліва рука зігнута в лікті, на безіменному пальці перстень-печатка.

Помпезності образу додають численні нагороди. На момент створення портрету митрополит вже був нагороджений орденм святого Андрія Первозванного, першим за часом заснування російським орденом, вищим орденом Російського царства і Російської імперії з 1698 по 1917 рр. Також Імператорським орденом Святого рівноапостольного князя Володимира – орденом Російської імперії в чотирьох ступенях за військові відзнаки і цивільні заслуги; Імператорським Орденом Святого Благочинного Князя Олександра Невського – однією із найвищих нагород Російської імперії з 1725 по 1917 рр., що був заснований Катериною II; Імператорським орденом Святої Анни – заснованим в 1735 р. як династична нагорода герцогства Гольштейн-Готторпського і 1797 р. введеним наказом імператора Павла I в нагородну систему Російської імперії для відзначення духовних осіб, військових, цивільних і придворних чинів, а також іноземців; Орденом Святого Іоанна Єрусалимського (Мальтійським хрестом) – орденом Російської імперії, названим на честь Іоанна Хрестителя; Орденом Білого орла – вищою державною нагородою Польщі, одним із найстаріших польських орденів, що був заснований в 1705 р.; Орденом Святого Станіслава – польською державною нагородою, що існувала з 1765 по 1831 рр., що у

1831 р. поруч з іншими польськими орденами був включений в нагородну систему Російської імперії.

Отже, портрет XVIII–XIX ст. як атрибут визнання та соціального статусу є постійним джерелом дослідження та зразком історичного віддзеркалення подій, особистостей, їх ролі в житті країни та суспільства в цілому.

Додаток А

Вірменин Чайковський

Додаток Б

Станіслав-Юанн Богуш-Сетренцевич (1731–1826)

**ПЕРВЫЕ НАДАНИЯ ПОЛЬСКОГО ИНДИГЕНАТА
МОЛДАВСКИМ БОЯРАМ КАК ФОРМА ИНТЕГРАЦИИ
В ПОЛЬСКУЮ ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ И ЭЛИТУ**

ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ

ИОН МИХАЛАКЕ

(Кишинёв)

После некоторого "затишья" в польско-молдавских отношениях в последней четверти 16 века эти отношения вошли в новую плоскость. Этот период относится с одной стороны к правлению Петра Шкьопула (1574–1591, попеременно), а с другой стороны с проявлением молдавского боярства в новом историческом измерении.

То, что Петр Шкьопул происходил из господарского рода Валахии привело к своеобразным отношениям между ним и молдавскими элитами. Дело заключается в том, что сам господарь вступил на престол после кровопролитного противостояния между ним и предыдущим господарем – Иоаном Лютым (правил в 1572–1574). Как известно, то противостояние закончилось поражением Иоана Лютого и полным разорением государства. Представитель валашской династии старался проводить умеренную политику относительно элит чтобы определить хорошее отношение к нему. Нужно признать, что это был чуть ли не такой единичный случай за почти весь 16 век, за исключением правления Богдана III (1504–1517), когда между господарем и политическими элитами не было бы противоборства, правда, однако и то, что эти противоборства не носили постоянного характера.

За время правления Шкьопула особенно укрепились братья Могилы – Еремия, Симеон и Георгий. К нему также благосклонно относился постоянный логофет тех времен Лука Строичь который знал и любил подписываться латинскими литерами. Золотое время молдавских элит закончилось внезапно в 1591 году, когда после того как Шкьопула позвали в Константинополь, господарь покинул страну, кстати вместе с годовой данью с которой осел в Бозене в Италии. Ну а молдавским боярам, которые занимали важные посты при предыдущем государе, пришлось найти убежище в Речи Посполитой, где от 1587

года правил Сигизмунд III, а полновластным хозяином ситуации был Ян Замойский.

Первый индигенат из молдавских бояр был надан Бартоломео Брутти в 1590 году. И хотя он происходил их константинопольских вельмож все-таки то, что он занимал важное место в кругу советников Шкьюпула, позволяет нам условно поставить его в круг молдавских вельмож. Судьба его была, однако, незавидной. Новый молдавский господарь Арон Тиран (1591–1595) арестовал его, а в скором времени и приказал казнить, может быть из-за того чтобы овладеть его имуществом.

Возвращаясь к событиям надания польского индигената молдавским политическим элитам нужно признать, что они были связаны с событиями, которые намечались уже через несколько лет после их побега из Молдавии и нахождения убежища в Польше. В 1593 году началась так называемая "длительная война", которая продлится до 1606 года. Именно в это время был надан индигенат первым двум молдавским представителям: Еремии Могиле и Луке Строичу. Важнейшей в этом предприятии была, конечно же, позиция Яна Замойского, который начинает чуть ли не свою собственную политику относительно молдавских бояр, хотя не надо, конечно же, забывать и то что эта политика была предельно выгодна целой Речи Посполитой.

Интересна, однако, судьба молдавских индигенов и их отношение к наданию этих прав другим молдавским вельможам. Будучи в трудной ситуации, молдаване хотели получения этого индигената. Другое дело отношение к процедуре после того как кто-то из них становился господарем. Бытие в состоянии индигена давало возможность находится под защитой польский законов, благодаря которым, например, господарь не мог использовать молдавские деспотические методы воздействия на своих политических оппонентов, или даже занимать независимую от господаря политику. Именно поэтому, после того как занял господарский престол, Еремия Могила стал противиться новым наданиям индигенатов для молдаван. В общем, в 1593 году, то есть перед вззошествием на престол Еремии Могилы, был надан индигенат только двум молдаванам: самому Еремии и Луке Строичу. Равновесие сохранилось и в 1596 году,

то есть после взошествия Могилы на молдавский престол, когда индигенаты были наданы братьям этих двух: Георгию и Симеону Могилам и Симеону Строичу. Следующие надания индигенатов были уже после смерти Еремии, в 1607 году, когда польские права были признаны Георгию Лозонскому, тестю Еремии, отцу его господарыни, Елизавете, и другим, между ними находился и Нестор Уреке, отец летописца Григория.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ РУСЬКИЙ СТАРОСТА ЯН З ТАРНОВА У 1387–1404 рр.: ОСОБЛИВОСТІ УРЯДУВАННЯ

*ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВСЬКИЙ
(Київ)*

Ян з Тарнова, або ж Ясек Тарновський герба Леліва (пом. 1409 р.), був одним з найвпливовіших та найзаможніших можновладців Польського королівства у 1380-х – 1400-х рр. Достатньо подивитися на його походження, родинні зв'язки та приголомшливу кар'єру, аби зрозуміти, що маємо справу з непересічною особистістю свого часу. Син Рафала з Тарнова, вершиною кар'єри якого був лише уряд віслицького каштеляна у 1369–1372 рр., зробив значно помітнішу кар'єру ніж його батько.

Першим поважним земським урядом Яна був уряд сандомирського каштеляна, який він тримав у 1377–1385 рр. Враховуючи, що його батько на той час помер, отримання від короля Людовика I Угорського у 1377 р. одного з найвищих урядів Корони, варто пов'язувати з особистим ангажуванням Яна у Белзьку кампанію короля. Наступним щаблем у його кар'єрі став уряд коронного маршалка, який тримав у 1379 р., що могло свідчити про його дуже сильні позиції на краківському дворі короля та його матері Ельжбети. Після смерті Людовика у 1382 р. Ян з Тарнова став одним з найбільш впливових можновладців королівства, що стояли на виконанні положень Кошицького привілею від 1374 р., коли шляхта Польського королівства визнала одну з доньок Людовіка майбутнім королем. Ймовірно, що завдяки особистому ангажуванню у позитивне рішення коронних з'їздів щодо визнання Ядвіги королею, Ян у 1385 р. отримав уряд сандомирського воєводи, що став вакантним після смерті

Отто з Пільчи наприкінці 1384 р. У 1385–1386 рр. був одним з тих, хто довів справу одруження Ядвіги з великим литовським князем Ягайлом до логічного завершення і цим імовірно налагодив тісні стосунки з королівським подружжям.

Активна політика Ядвіги та Владислава II Ягайла щодо повернення під власну руку руських земель у 1387–1388 рр. заангажувала у ці справи й Яна з Тарнова. Для нього участь в осінній кампанії 1387 р., у якій він посвідчується у Галичі, Жидачіві, Городку, Сяноку, стала одним з нових етапів у його кар'єрі. У Галичі 11 жовтня 1387 р. він вперше посвідчений з новим для себе урядом генерального руського старости. Цей ключовий для руського домену короля уряд, відомий від початку 1350-х рр., коли тривалий час за панування Казимира III його посідав Отто з Пільчи, дружина якого Ядвіга була двоюрідною сестрою Яна з Тарнова та рідною сестрою краківського воеводи та старости Спитка з Мельштина.

Якщо подивитися на період старостування Яна з Тарнова то поза тим, що востаннє він згадується з цим урядом до жовтня 1404 р., у його довгому старостуванні є два моменти, що заслуговують на увагу. По-перше, Ян з Тарнова переривав своє старостування між березнем 1393 та липнем 1394 р., коли старостою у джерелах позначений Гневош з Далевиць. По-друге, важко визначити коли він позбувся цього уряду. Адже остання згадка про нього як про генерального руського старосту припадає на 19 жовтня 1404 р., а наступний після нього староста Флоріан з Коритниці вперше згадується з цим урядом аж 27 жовтня 1407 р. Перший випадок не є чимось надзвичайним. Подібне вже траплялося з цим урядом у часи панування Казимира III, коли вже згадуваний Отто з Пільчи був генеральним руським старостою з перервами, то щодо припинення старостування, можна припустити, що таке довге необсадження цього ключового для руських земель Корони уряду було пов'язане з пошуком відповідного кандидата. Підсумовуючи, зазначу, що генеральним руським старостою Ян з Тарнова з перервою був щонайменше 17 років, від 1387 по 1404 р. Якщо порівнювати його з попередниками та й наступниками, то тільки Отто з Пільчи, був з цим урядом довше.

Перед тим, як перейти до особливостей урядування Яна з Тарнова, варто зазначити, що у 1387–1404 рр., окрім цього уряду він посідав низку інших урядів, серед яких були земські уряди: сандомирського (1385–1401) та краківського (1401–1406) воєводи. Також у Яна був досвід старостування у Радомі у 1376–1378 рр. та у Сандомирі у 1386–1387 рр. Останній уряд він також поєднував з урядом сандомирського воєводи. Отже, на початок свого старостування у руському домені короля Ян з Тарнова був досвідченим урядником, входив до вузької групи "краківських панів" – малопольської еліти, що під час безкоролів'я по смерті Людовика I та перших років панування Ядвіґи, були фактичними правителями королівства. Досвід старостування у Радомі та Сандомирі був не надто релевантним для руського домену короля, з огляду на різний правовий статус шляхти та відмінне право, що функціонувало на цих землях у цей час.

Як функціонував уряд генерального руського старости? Як можна, за наявними документами, прослідувати особливості урядування не тільки Яна з Тарнова, але й будь якого з королівських намісників? Традиційно староста, після запровадження цього уряду у Польському королівстві ще наприкінці XIII ст. був людиною короля на певній території – його намісником. Для тієї частини руських земель, що від середини XIV ст. перейшли під королівську руку, цей уряд був єдиним, що пов'язував місцеву людність зі своїм новим володарем.

Якби мова йшла про часи після 1434 р., коли на руські землі Корони було поширено коронне право та утворено Руське та Подільське воєводства, то опис особливостей урядування старости, можна було би вивчати на цілком іншій джерельній базі. Зокрема, збережені актові книги львівського гроду за 1440–1456 рр. дозволяють подивитися на функціонування цього уряду доволі комплексно. Але час про який йдеться ще не є часом ні функціонування коронного права, ні часом існування гродського суду, і що ще важливо підкреслити, не є часом коли генеральний руський староста майже постійно проживає на території свого старостування. Ян з Тарнова був урядником, що радше сезонно потрапляв на територію юрисдикції свого уряду. Подивитися на це дозволяє його ітінерарій.

Таб. 1. Руська частина ітінерарія генерального руського старости Яна з Тарнова за 1387–1404 рр.

<i>Місце</i>	<i>Дата</i>	<i>Причина присутності</i>
1387		
Галич	11.X	свідок кор. док.
Жидачів	13–14.X	свідок кор. док.
Городок	18–20.X	свідок кор. док.
Сянок	31.X	свідок кор. док.
1388		
Львів	15?IV	старостинський док.
1389		
Добростани	22.IX	свідок кор. док.
Львів	27.IX – 1.X	свідок кор. док.
Колодне	3.X	свідок кор. док.
1390		
Перемишль	23.V	старостинський док.
Новий Самбор	13.XII	док. Спитка з Мельштина
Галич ?	б. д.	свідок кор. док.
1391		
Городок	6.I	старостинський док.
Городок	28.VI	свідок кор. док.
Львів	31.X	свідок кор. док.
1392		
Львів	27.II	свідок кор. док.
Перемишль	24.VI	старостинський док.
Самбор?	7.XII	док. Спитка з Мельштина
Костеїв	8.XII	свідок кор. док.
Самбор	13.XII	свідок кор. док.
Дрогобич	16.XII	свідок кор. док.
1393		
Львів	28.III	старостинський док.
Медика	28.VIII	свідок кор. док.
Городок	13.X	старостинський док.
1394		
Переворськ	6.VII	док. Яна з Тарнова

1395		
Перемишль	9.V ?	свідок кор. док.
Галич	14.X–16.X	свідок кор. док.
1396		
Львів	перед 24.III	старостинський док.
Переворськ	25.III	док. Яна з Тарнова
Сокольники	8.IX	док. Яна з Тарнова
Львів	6.XII	старостинський док.
1397		
Переворськ	4.I	старостинський док.
Львів	4.III	
Глиняни	12.V	старостинський док.
Чайковичі	22.V	старостинський док.
Львів	29.IX ?	свідок кор. док.
1398		
Городок	22–23.I	старостинські док.
Львів	24.IX	свідок док. краківського єпископа
Медика	15.XI	свідок кор. док.
1400		
Перемишль	23.I	старостинський док.
Перемишль	9.III	свідок кор. док.
Лотатники	23.IV	старостинський док.
Львів	29.IX–1.X	свідок кор. док.
Львів	16.XI	старостинський док.
1402		
Добростани	15.IX	свідок кор. док.
1403		
Медика	16–17.X	свідок кор. док.
1404		
Львів	8.X	старостинський док.
Городок	11.X	свідок кор. док.
Медика	19.X	учасник правої акції

Як видно з представленого у таблиці матеріалу, упродовж свого довгого старостування, Ян з Тарнова регулярно був на Русі. Не відвідував він руські землі Корони, або ж ми не маємо на сьогодні про це інформації лише у 1399 та 1401 рр. Інфор-

мацію про перебування Яна з Тарнова на території юрисдикції свого уряду маємо із таких видів документів: королівські привілеї, документи самого старости, документи Яна з Тарнова, що стосуються його приватних маєтків на Русі (Переворськ), документи Спитка з Мельштина, документ краківського єпископа та участь у правовій акції (остання згадка з урядом генерального руського старости).

Щодо часу перебування на руських землях, то з наявної інформації можна виділити дві причини появи старости, обидві з яких пов'язані з виконання урядницьких функцій. Перша – це товаришування королю у його подорожах на Русь. Там де Ян з Тарнова зазначений як свідок королівських документів, що виставлялися Владиславом II Ягайлом під час подорожей. Друга – це власне старостинські документи, які Ян з Тарнова виставляв від власного імені, коли виконував свої намісницькі функції. Під час виконання старостинських обов'язків, він також міг бути свідком і інших документів, як наприклад документи двоюрідного брата Спитка з Мельштина, володаря на той час Самбора у 1390 та 1392 рр. З цих фактів можна побачити, що поза товаришуванням королю у його традиційних об'їздах руських земель, Ян з Тарнова самостійно бував на Русі у січні (1391, 1397, 1398, 1400), березні (1396), квітні (1388, 1400), травні (1390, 1397), червні (1392), липні (1394), листопаді (1400), грудні (1396). Співставлення цих місяців перебування Яна з Тарнова на Русі з королівським ітінерарієм показує, що у січні 1391 р. король був у Великопольщі, 1397 – у Кракові, 1398 – можливо у Кракові чи Малопольщі, 1400 – у Литві; березні 1396 – можливо у Малопольщі; квітні 1388 – можливо у Великопольщі, 1400 – у Великопольщі; травні 1390 – у Литві, 1397 – у Литві; червні 1392 р. – у Малопольщі; липні 1394 – у Малопольщі; листопаді 1400 – у Малопольщі; груді 1396 – у Малопольщі.

З цих прикладів видно, що Ян з Тарнова доволі сумлінно виконував свої намісницькі функції у руському домені короля, супроводжував монарха у його подорожах на Русь. Традиційно це були осінні – жовтень–листопад поїздки Владислава II Ягайла. Решта місяців року генеральний руський староста займався виконанням своїх обов'язків, що видно зі збережених за його довге старостування документів. На жаль, ми не маємо у роз-

порядженні достатньої кількості документів, з огляду на довге старостування Яна з Тарнова, але навіть ті, що дійшли до нашого часу показують його досить часте перебування на Русі і активне виставлення старостинських документів, за відсутності актових книг старостинського, у майбутньому гродського, суду.

АДАМ КИСІЛЬ – ВИЗНАЧНИЙ ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ДОМОДЕРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

*ВАЛЕРІЙ НЕСТЕРЕНКО
(Кам'янець-Подільський)*

Адам Кисіль в українській та зарубіжній історіографії (тут слід особливо відмітити праці віломого канадійського і американського дослідника Ф. Сисина) часто вважається чи не останнім відомим представником тієї старої української шляхетської еліти, що була сформована ще в часи ВКЛ.

Він був представником старовинного українського шляхетського роду. Першим відомим представником сім'ї Киселів був шляхтич Олександр (Олехно), який у 1440-х рр. отримав від великого литовського князя Свидригайла маєтки на Волині. Адам Кисіль народився у 1600 р. в родовому маєтку – селі Низкиничі на Волині, яке належало його предкам ще з XV ст. Як і більшість співвітчизників, на межі XVI–XVII ст. шляхтичі Киселі перейшли в унію. Проте в 1632 р. Адам знову повернувся до віри предків, пояснюючи це тим, що шістсот років вони незмінно залишалися в православ'ї.

Здобувши блискучу на ті часи освіту в Замойській академії, юний Адам почав службу в польському королівському війську. У 1620 р. він брав участь у сумновідомій битві під Цецорою, в 1621 р. бився з османською армією під Хотинською фортецею, в 1626 р. брав участь у Прусському поході, в 1632 р. отримав чин ротмістра. Заслуживши симпатію новообраного польського короля Владислава IV, Кисіль отримав низку державних посад: у 1633 р. – чернігівського підкормія, в 1639 р. – каштеляна (коменданта) Чернігівського замку. За заслуги перед Річчю Посполитою і видатні дипломатичні досягнення у 1641 р. він став сенатором генерального польського сейму, в 1646 р. його призначили київським каштеляном.

Дипломата і політика, польського сенатора і українця за походженням Адама Кисіля інколи називали "Ришельє свого часу і держави". У розпал протистояння між поляками і українцями, православними і католиками, у виступах в сеймі він стверджував, що між Польщею і Україною в боротьбі із загальним ворогом можливий політичний компроміс. Адам Кисіль мав суперечливу натуру: захищав православ'я і одночасно вів переговори з папською курією про створення реформованої церкви. Кисіль фактично був посередником між владою, сенатом й королем, і русинським народом. 1629 р., ще будучи молодим урядовцем, Кисіль був представником короля Сигізмунда III на церковному соборі в Києві. Той собор мав на меті примирити православних та греко-католиків, посередником у чому мав бути А. Кисіль. Разом з П. Могилою Кисіль вів переговори щодо підписання нової унії православної церкви з Римом, заснованої на вигідніших умовах, ніж у 1596 р. Київська митрополія повинна була отримати статус незалежного патріархату, але через передчасну смерть митрополита ця ідея залишилася невітленою. У заповіті Могила призначив Кисіля виконавцем свого заповіту і опікуном Києво-Могилянської колегії.

У Речі Посполиті Кисіль неодноразово проявляв себе талановитим дипломатом. Як учасник комісії за рішенням польсько-російських прикордонних суперечок на Чернігівщині і Сіверщині, як керівник декількох королівських посольств у Москві він завжди акцентував увагу на створенні союзу християнських держав проти османської експансії і припиненні усобиць між слов'янами. Але не всі дипломатичні місії Кисіля були успішними. У 1637 р. він під Кумейками вів переговори з керівниками повстання реєстрового козацтва на чолі з Павлюком і пообіцяв їм королівське помилування, проте сейм засудив Павлюка і старшин до страти. Для Кисіля і його дипломатичної репутації це стало справжнім фіаско.

Вибух національно-визвольної революції українського народу під проволон Богдана Хмельницького був трагічним для А. Кисіля, котрий представляв справи руського народу, та водночас був також прихильником польської державності і тогочасної політичної структури. Він відкинув пропозиції Б. Хмельницького приєднатись до повстання, адже селянські виступи

загрожували його маєткам на Волині, Чернігівщині та Київщині. З іншого боку ще за рік до початку війни Кисіль, добре знайомий з ситуацією в Україні, неодноразово попереджав польський сенат про те, що козаки готові до озброєного виступу. У своїх зверненнях до командувача польськими військами в Україні – коронного гетьмана Н. Потоцького, Кисіль просив розглянути численні скарги українського козацтва на утиски з боку польських шляхтичів.

А. Кисіль закликав шляхту тверезо оцінити можливі наслідки війни, неодноразово попереджував польський уряд про катастрофічні наслідки продовження кровопролиття. З перших днів "Хмельниччини" Кисіль очолив ту партію, яка шукала шляхів примирення з повсталими. Він обирав сторону канцлера Єжи Оссолінського, який був рупором ідеї політики примирення задля ефективної війни з Османською Портою. Князь Ієремія Вишневецький, який вимагав розправи над повсталими, був для А. Кисіля великим ворогом. А. Кисіль прагнув повернути лад, що існував на українських землях перед "Хмельниччиною", коли шляхта була панівною. Але водночас прагнув добитися значно більшого впливу для руської православної шляхти, до якої сам належав та хотів знайти в польській соціальній структурі належне місце для козаків.

Проте, його наміри виявились нездійсненими: обидва ворогуючі табори – і козаки, і польська шляхта, вороже віднеслися до спроб Кисіля примирити їх, убачаючи в цьому пастку. Козаки Киселя дорікали за те, що "його українські кістки ляським м'ясом поросли"; у Речі Посполитій його вважали шпигуном Б. Хмельницького.

У 1649 р. новий король Ян Казимир з відома сейму надіслав Хмельницькому лист із визнанням його гетьманом Війська Запорізького, а для розв'язання конфліктної ситуації відправив до Переяслава посольство на чолі з досвідченим дипломатом Киселем для передачі Хмельницькому гетьманської булави. Оточення Хмельницького, та і сам гетьман віднесли до урядових комісарів з недовірою, насміялися над ними, загрозували розправою. Тільки дипломатичний талант Кисіля дозволив успішно завершити переговори. Цього ж року він був призначений воєводою київським. Призначення відбулося при пря-

мому втручанні Б. Хмельницького, який зажадав від польського уряду призначити київським воєводою представника саме православної шляхти.

З того часу А. Кисіль стає вищим представником королівської влади у Війську Запорізькому. Проте, реально його політична роль стала незначною, адже він залишався "чужим" як для польської влади, так і для Б. Хмельницького. Останньою його дипломатичною місією було керівництво урядової польської делегації до ставки Хмельницького в Білій Церкві у 1651 р. для організації мирних переговорів. Помер А. Кисіль 1653 р. під час дебатів.

Деякі плани та пропозиції А. Кисіля у напрямку пошуку компромісу козаків з Річчю Посполитою в тій чи іншій мірі продовжили гетьмани Війська Запорізького другої половини XVII ст.: І. Виговський, П. Тетеря, М. Ханенко, тому його діяльність слід розглядати в контексті поступової еволюції світоглядних орієнтирів української тогочасної політичної еліти.

МЕМОРІАЛЬНА "САГА" РОДИНИ СЕНЯВСЬКИХ СЛОВАМИ "ОСТАННЬОГО РОМАНТИКА" ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*ВОЛОДИМИР ПАРАЦІЙ
(Бережани)*

На думку знаного польського дослідника Станіслава Томковича (1850–1933) "епоха романтизму породила культ сентиментальності щодо минулого". Вона й породила раціональний підхід до проблем відтворення старих замків, костьолів. Але це був також період перших, часто емоційних, звернень на процес збереження пам'яток архітектури, як свідків давнього (інколи трактувалося – "героїчного") життя їх власників – відомих історичних особистостей.

І до цього фону емоційних закликів органічно вплітаються слова "останнього романтика" польської літератури Корнеля Уейського. Він народився 12 вересня 1823 р. у Берем'янах (як колись визначалося – "на галицькому Поділлі") у родині власників цього населеного пункту. Його батько – Еразм Уейський –

дуже цікавився місцевою археологією. А брат матері – Генрик Козицький – був вихованцем Кременецького ліцею.

Корнель Уейський навчався у Бучачі, в гімназії при кляшторі оо. Бернардинів, потім у Львові (поблизу міста у 1858 р. переселилася його родина). Хоч систематичної освіти так і не здобув, але участь в інтелектуальному житті міста, яке концентрувалося навколо відомої бібліотеки Оссолінських, дало свої позитивні результати.

Зокрема – це середовище сформувало Корнеля Уейського як яскравого та актуального публіциста. І початок цьому поклали його "Листи з-під Львова", що підтверджується біографіями-дослідниками. Приклади:

- К. Уейський "знаний як публіцист став допіру в 1860 р., коли в "Dzienniku literackim" опублікували його "Листи з-під Львова", одне з найкращих творів польської публіцистики, а загалом, й останнім виразом романтичного ентузіазму".

- У "Листах з-під Львова" обумовлювалися найважливіші громадські справи.

- Своїми "Листами з-під Львова" Корнель Уейський став помітним на тогочасному літературному полі.

Перше видання "Листів з-під Львова" підготовлено до друку 24 квітня 1860 р. й опубліковано у згаданому вище "Dzienniku literackim". А наступного року – перевидано окремою книжкою. Публіцистика "Листів..." складається з трьох, тематично не пов'язаних між собою, спрямувань, одне з яких – "Про гробівці Сенявських" – є авторським акцентом на стан збереження (чи, точніше, людського відношення та профанації) мистецьких шедеврів і "меморіальної історії" у замковому костьолі в Бережанах.

Інформація К. Уейського про стан гробівців Сенявських – це інформація очевидця; емоційний та звинувачувальний підтекст є породженням особисто побаченого, відчутого, сприйнятого. Тому, з перших слів неприємно для Потоцьких – тогочасних власників Бережанського замку – звучать слова: "Гробівці в Мемфісі, грабовані арабами, руйновані англійцями, недалеко відійшли від гробівців Сенявських у Бережанах".

Але він глибоко переконаний, "що власник Бережан, має у своїй бібліотеці книгу Несецького, та не мав відваги прочитати

у ньому про родовід Сенявських". І далі: "Я йому розповім, ким були Сенявські – і то словами Несецького" (правда, К. Уейський змушений упустити багато "найкращих з їх життя рис", акцентуючи увагу на окремих представниках як оборонців краю – "Русі"). Своєю розповіддю автор мав на меті протиставити дві родини, коли наступники байдужістю оскверняють пам'ять про попередників – попередників заслужених, історично значимих.

"Синявські колись звалися Грановськими". Розповідь веде-тьсЯ спочатку про Рафала, далі – про Олександра та Прокопа; зокрема, акцентується увага на їх "рицарську відвагу" у боях з татарами під час походу останніх на руські землі 1519 р. А також – в 1524 р. – помітна участь, як звияжних воїнів, у відбитті турків від Рогатина.

Наступна розповідь при Миколу – воєводу руського, великого гетьмана коронного, першого власника земель "магдебурзьких" Бережан й ініціатора зведення Бережанського замку. Згадано його надгробок у замку. Але чи може він там зберігатися належним чином? І – авторське акцентування: "Спочив у Бережанах... Чи спочив? Нехай відповідь власник Бережан".

Далі розповідається про його синів Миколая та Рафала, а, особливо, найстаршого Гієроніма – воєводу руського в часи безкоролів'я 1576 р. Новий авторський акцент про останнього: "Похований у Бережанах... Думав, що там знайде спочинок".

Наступник Гієроніма – Адам-Гієронім – підचाший коронний. Відзначено, що з своїм надвірним військом декілька разів відбивав татарські походи від польських кордонів. А його сини Микола та Прокіп – учасники битв під Хотином, Галичем, Глинянами. Микола своїм коштом відправив на навчання військової справи до Бельгії Павла Гродзінського – майбутнього генерала польської коронної артилерії. Він заново уфортифікував Бережани, побудував Парафіяльний костел, зокрема, й як місце поховання своїх предків. Його брат Прокоп – хорунжий коронний – більше відомий своїми воєнними звияжгами.

Син останнього Гієронім-Адам брав участь у битві під Корсунем, де потрапив у полон. Але хан перекопської орди Тугай-бей звільнив його без викупу, як свого часу Тугай-бея відпустив у Крим батько Гієроніма-Адама.

Наступник – Микола-Гієронім – воєвода волинський, гетьман польний коронний – також був знаним військовим діячем. Брав участь у битві під Хотином 1673 р., відмовився від володіння Меджибожем з причин відомого польсько-турецького пакту ("Бучацького миру" 1672 р.). Добре уфортифікував Бережани, відновив будівництво костьолу та монастиря оо. Бернардинів.

А його син – Адам-Миколай – каштелян краківський, гетьман великий коронний. У військових зіткненнях з шведами під Калішем і в інших битвах "Батьківщину від остаточного винищення врятував". Далі нова авторська ремарка: "Хвалу дому Сенявських, три віки безперервно живучих, завершив на собі... в Бережанах – спочив".

Новий акцент уже іншого змісту: "А зараз вам опишу мій кальварійний поступ по каплиці та гробівцях у підземеллі". Далі: "Шість років тому побував у Бережанах. Приятель, який мешкав тоді там, підготував мені ті відвідини. Хтось мав ключі від каплиці; послано за ним, з бідою його знайдено. Прийшов і в заіржавілому замку довго копирсався, поки двері відкрилися. Каплиця пуста, обдерта, повна сміття і бруду, а в ній де-не-де різний господарський інвентар... І була та каплиця як труна, розбита рукою нічного крадія... При голих стінах надгробки Сенявських". Коштовний мармур і написи із золотих літер як "списана суспільна пам'ять заслуг своїх синів". І ще одне визначення: "А зараз той мармур нищиться і розвалюється, бо не стало нині побожної руки дітей, а золоті літери видерла злодійська рука..., і затерлися сліди заслуг Сенявських у Бережанах – але в народі живуть".

Подальша розповідь лише посилює емоційний фон. Автор спускається вниз, "в отвір", до цинкових гробівців. Спускається, щоб "опертися на гетьманську труну та заплакати". Він бачить витягнуті з труни кістки, закладає їх назад; знайдено голову від розбитого скелету. Прив'язує кістки до особи великого коронного гетьмана Адама-Миколая Сенявського.

К. Уейський звертається в емоційному пориві до сторожа з проханням продати йому череп за дукат, але останній відповів, що "кістки не продаються". І – авторський підсумок: "Останній з Сенявських, пан багатьох волостей, оборонець духу суспіль-

ного і людності, знайшов жаль і повагу в незнанім поеті та в убогому сторожеві своїх зневажених кісток...".

Далі поет звертає увагу на таке: "Що є найболісніше, то те, що об'ємні мастки Сенявських не розпорозилися, після вимирання цієї родини, на дрібні володіння нових власників, а в цілості перейшли до нинішніх їх розпорядників". Тут К. Уейський коротко розповідає про Софію Сенявську, яка передала маєтності як посаг Августу Олександрові Чарторийському. Від них спадок перейшов, як пряма родинна лінія, до Ельжбети (з Чарторийських) та Станіслава Любомирських. Далі – до Потоцьких, за яких на кістках Сенявських здійснюється святотатство. К. Уейський окремо виділяє: "Виняйнято каплицю жидам під склад горілки", добралися до гробівця, порозбивано та пограбовано труни. Усі цінності, аж до золотих гудзиків, "зірвано, видерто, продано".

К. Уейський не тільки емоційно "волає" чи звинувачує. Ні. Він ще й пропонує, як можна вийти з цього варварського становища й виправити ситуацію: і з погляду збереження мистецької вартості саркофагів і надгробків, і з позиції відродження історичної пам'яті (як меморіальний аспект).

Це були чи не перші, сформовані на по-справжньому чуттєвому підтексті, об'єктивні акценти на стан збереженості мистецько-меморіальних пам'яток. Але, через ці заклики, добре відображається й громадянський пієтет окремого поляка до історичного минулого в особах їх значимих репрезентантів. У нашому випадку – окремих найвідоміших представників родини Сенявського (як беззаперечних носіїв статусу польської магнатерії – політичних і мілітарних лідерів). Акценти ж на їх "лицарську славу" породжувало відчуття поваги й сентименту до романтизованого – націотворчого й державницького – минулого.

ТЕОРІЯ ЕЛІТ ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО

ІРИНА ПЯТНИЦЬКОВА

(Вінниця)

Історія – це кладовище аристократії.

В. Парето

Історичний досвід демонструє виключно важливе місце у процесі його творення еліт. Усвідомлення їх суспільно-політичного значення формувалося ще за часів античної філософії. Водночас, більш концептуального оформлення проблема еліт набула в історичній соціології кінця XIX – початку XX ст. Одним із перших дослідників, який представив комплексну теорію формування, функціонування еліт був італійський соціолог, економіст Вільфредо Парето (1848–1923). Метою представленої науковою розвідки є висвітлення основних засад концепції теорії еліт В. Парето.

Аналізуючи суспільство дослідник дотримувався думки неможливості однорідності всіх його представників і вважав, що позиція кожної особистості визначається її біопсихологічними якостями та здібностями. Відповідно, вчений умовно поділяв суспільство на дві страти: еліту та всіх інших. Еліти, на думку В. Парето, існують в усіх суспільствах, не залежно від часу та форми правління. Приналежність до еліти визначалася природними здібностями й талантами осіб цієї групи. Соціолог характеризував представників еліти **як найбільш здатних і кваліфікованих в певному виді діяльності, як результат природного відбору**. Він наділяв їх такими рисами: високим ступенем самовладання, умінням використовувати для своїх цілей слабкі сторони інших людей; здатністю переконувати, спираючись на людські емоції; здатністю застосовувати силу в разі потреби.

Зовнішніми маркерами елітарності виступали суспільно-політичний вплив, багатство представників цієї групи. До еліти він відносив політичну, військову, релігійну верхівку. В. Парето не розглядав еліту як статичну групу; вона є дуже рухомою. В її середовищі постійно відбуваються зміни, втрата окремим представниками рис властивих цій групі. Представники еліти, втративши якості відповідної групи, можуть перейти до нижчої групи суспільства.

Водночас найбільш здібні представники нижчої страти можуть поповнити групу еліти. Таким чином, реалізується процес "циркуляції еліт". Цей процес, на думку дослідника, відповідає соціальній природі.

Фактично зміна еліт за В. Парето виступає як постійний динамічний процес циркуляції. Склад, характер групи змінюється. Стабільним у ньому залишається суспільна позиція еліти, як провідної соціальної групи.

Дослідник вдається до широкого тлумачення поняття еліти. Проте, особлива увага В. Парето була зосереджена на правлячій еліті. В ній він виділяв два основні типи, які послідовно змінюють один одного: еліту "левів" та "лисів". Приналежність до однієї із груп визначалася, у першу чергу, психологічними якостями та здібностями її представників, які у свою чергу позначалися на способі управління.

Для "левів" характерне використання силових методів правління, консерватизм. Важелями впливу цієї групи дослідник вважав матеріальну силу, релігійні чи подібні їм почуття. До такого типу він відносив правителів грецьких полісів часів "тиранів" Спарти; уряди Риму часів Августа і Тіберія, правління Венеційської республіки в останні віки її існування, більшість правлень європейських держав XVIII ст. Ідеалом такого типу правлячої еліти є нація, що зупинилася у своїх інститутах (Спарта, Рим доби пізньої імперії, Венеція періоду занепаду). Ця форма правлячої еліти не сприяє економічному виробництву, оскільки за своєю природою уникає новизни, і не заохочує через циркуляцію еліт тих, для кого властивий інстинкт економічних комбінацій. Економіка в таких умовах може розвиватися поступово. Такі режими можуть збагачуватися за рахунок завоювань. Проте, це джерело може виявитися тимчасовим і не надійним.

На зміну "левам" приходять "лиси". До них належить правляча еліта, яка за допомогою спритності та хитрощів впливає на почуття та емоції. До такого типу еліт В. Парето відносив правління демагогів в Афінах, римської аристократії в різні епохи республіки. Для них характерний високий ступінь розвитку здібностей комбінації, що не стримується надмірною педантичністю, розвинутих почуттям моральної відповідально-

сті. "Лиси" воліють підтримувати свою владу пропагандою, вони майстри політико-фінансових комбінацій, обману, хитрості, спритності. Вони є більш продуктивними в економічному відношенні за "левів", і здатні сприяти економічному розвитку. Правляча еліта цього типу у більшій мірі орієнтована на вирішення поточних завдань, вона переважно піклуються про сьогоднішнє, ніж майбутнє.

Правління "лисів" ефективне, коли політична система нестійка, коли потрібні не стандартні підходи до вирішення проблем, здатність маневрувати та приймати компромісні рішення. Проте, коли виникає соціальний запит на створення більш стабільних умов, позиція "лисів" ослаблюється і до влади знову приходять "леви", визначальними рисами яких є неприйняття маневрування, наполегливість, непоступливість та рішучість. Процес зміни еліти, на думку дослідника, є досить тривалим в часі і потребує формування відповідних умов. Таким чином, відбувається постійна зміна однієї еліти іншою, що обумовлено соціальною динамікою суспільства.

Кожен тип еліти має певні переваги, які поступово перестають відповідати потребам суспільства. Тому забезпечення рівноваги соціальної і політичної системи вимагає постійної заміни однієї еліти іншою. Весь історичний процес В. Парето трактує як постійний кругообіг еліт, тобто почергову зміну "левами" "лисів". На його думку, це є певним механізмом соціальної рівноваги. Зміна еліт є реакцією на суспільні зміни, потреби та втілюється у циклах, що шляхом кругообігу змінюють один іншого. Тривалість кожного циклу може бути різною. Вона залежить від самої еліти та зовнішніх викликів, що постають перед нею.

Зміна еліти, на думку дослідника, не обов'язково повинна мати революційний характер. Навпаки, поступальні цикли зміни еліт, він вважав природною здатністю еліти як соціальної групи до трансформації. Зміни такого еволюційно-реформаторського характеру вимагали переміщення у межах одного типу еліти по горизонталі, у рамках однієї політичної системи по колу. Водночас, революційні зміни вимагали заміни правлячої еліти по вертикалі.

Розмірковуючи над революційним механізмом зміни еліт, В. Парето вважав, що революції постають внаслідок сповільнення темпів циркуляції еліти. А їх сенс полягає у різкій та насильницькій зміні еліт. У будь-якому випадку, самого виродження еліти для її заміни недостатньо. Претенденти на правлячу позицію мають здобути підтримку мас, які вони спонукають до активних дій і за допомогою яких скидають правлячу еліту.

Таким чином, концепція циркуляції еліт В. Парето є оригінальною теорією аналізу історичного процесу крізь призму зміни еліт, що поставали як запит на соціальні потреби та виклики. З урахуванням сучасних наукових надбань з дослідження проблеми еліт та історичної соціології її теоретико-методологічні засади можуть бути використані для аналізу сучасної суспільно-політичної ситуації як в Україні, так і в інших країнах світу.

**ЖЕРДІВСЬКИЙ ПРОЄКТ 1659 р.
ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ: СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ
З "БЕРЕЗНЕВИМИ СТАТТЯМИ" 1654 р. ТА ГАДЯЧЕМ 1658 р.**

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
ВІТАЛІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)

Однією з найбільш актуальних і водночас найменш досліджених проблем Української революції XVII ст. (1648–1676) залишається з'ясування вкрай суперечливого процесу трансформації козацької старшини у політичну еліту створеної держави. Внаслідок домінування статусно-функціонального підходу, трактування сутності поняття "політична еліта" (нею вважається правлячий клас у суспільстві) в українській і зарубіжній історіографії утвердився погляд, згідно якого козацька старшина відразу ж з її початком, начебто за помахом чарівної палички, стала виконувати її функції. Як на наш погляд, він є помилковим, оскільки, по-перше, нею слід вважати лише ту владну меншину, котра *ефективно розв'язує існуючі проблеми життя суспільства й функціонування державних інституцій*,

а по-друге, вона не народжується водночасі й у період революції переживала стан власного формування.

Саме цей процес і став предметом нашого дослідження. Звичайно – не увесь, а тільки один з епізодів: встановлення рівня еволюції політичної свідомості старшини від обстоювання корпоративних інтересів Війська Запорозького як стану суспільства до захисту національно-державних. Актуальність поставленої проблеми обумовлюється, по-перше, необхідністю прояснення ідейного спрямування й особливостей "Жердівського проєкту" у зрізі порівняння з Переяславсько-Московським і Гадяцьким договорами й, по-друге, відсутністю спеціальних праць, присвячених її дослідженню. Історики, як правило (за винятком Т. Таїрової-Яковлевої та А. Яковліва), торкалися побіжно, коротко перераховуючи зміст головних статей (В. Брехуненко, В. Газін, В. Горобець, М. Грушевський, М. Костомаров, П. Кроль, Н. Савчук, В. В. Степанков, Т. Чухліб, В. Щербак та ін.). А відтак відсутня цілісна картина цієї цінної пам'ятки української політичної думки.

Дякуючи доробку польського дослідника П. Кролля, встановлено, що вона була створена групою правобережних генеральних старшин і полковників й ухвалена на старшинській раді бл. 12–13 жовтня 1659 р. (на думку М. Костомарова – бл. 10–11 жовтня), що відбулася в урочищі Жердова Долина поблизу містечка Терехтемирова. Постає питання: чи можна ідентифікувати їхні прізвища. Т. Таїрова-Яковлева припускає, що ними могли бути І. Богун, О. Гоголь, Г. Гуляницький, П. Дорошенко, Т. Носач й О. Силич. Проте відомо, що у цей час І. Богун й Г. Гуляницький разом із І. Кравченком, М. Ханенком й М. Зеленьським рішуче виступали проти укладання угоди з Московією. Тому схиляємося до думки, що авторами Жердівського проєкту ймовірніше всього були П. Дорошенко, І. Ковалевський, І. Лизогуб й А. Одинець.

Проаналізуємо сформовані у ньому політичні умови можливого повернення Війська Запорозького під протекцію Алексея Михайловича. Зупинимось спочатку на висвітленні ідейної спрямованості власне самого проєкту. Віразу ж відзначимо, по-перше, його найважливішу особливість, яка полягає в тому, що у цьому документі, вперше офіційно зафіксовано початковий

етап процесу розмежування у політичній свідомості еліти понять "Україна" й "Військо Запорізьке". Першого як назви держави/країни й другого – як колективного володаря утвореної держави. Отже, термін "Україна", на що звернув увагу Т. Чухліб, почав трансформуватися у політонім. Якщо ж проаналізуємо 23 статті проекту договору Б. Хмельницького з Московією від 27 лютого 1654 р., то в ньому він не згадується й важко позбутися враження про абсолютне домінування поняття "Військо Запорізьке" та похідних від нього. Не використовується назва "Україна" для означення країни та держави й у Гадяцькому трактаті 1658 р., в якому утворювана ним держава називалася "Князівство Руське". Прочитуємо з Жердівського проекту невеличку виїмку: "**В Україну, у війську Запорозькім** (виділено нами – авт.), по всіх містах як на тому, так і на цьому боці Дніпра, щоб воєвод до міст не було наслано, тільки в одному лишень Києві...". Показово, що в ньому зустрічається й похідний від "Україна" прикметник "український": "Щоб полковники як перебували **по всіх українських містах** (виділено нами – авт.) і яку владу належну у війську мали, так і тепер аби по тих таки містах неодмінно залишалися...". Оскільки офіційною назвою України, що прийняла царську протекцію на Переяславській раді 18 січня 1654 р. прозвучала "Мала Русь", то і в цьому проекті паралельно з терміном "Україна" тричі вжито поняття "Мала Русь" й двічі у словосполученні "в нашій Малій Росії".

Дослідники, вивчаючи структуру змісту 14 статей Жердівського проекту, звертали увагу, що окремі з них були запозичені зі Зборівського договору 1649 р. з Річчю Посполитою та статей Б. Хмельницького, які повезли послы до Москви, відправлені ним на переговори. За даними А. Яковліва, "дві з них були взяті зі Зборовського договору, а 4 (5,7,8,10) – із проекту договору Б. Хмельницького 17 лютого 1654 р...", а решта статей мала на увазі події, що сталися пізніше, після договору 1654 р. ". І, як на його думку, тільки 3 статті (9,11 й 14) були "новими". Якщо ж візьмемо до уваги виключно цю формальну структуру наповнення змісту Жердівського проекту, не вникаючи у їх смислову спрямованість, то зробимо істотну помилку в оцінці його значимості як оптимальної програми-максимум для збереження внутрішньо- і зовнішньополітичного суверенітету Ук-

раїни в умовах прийняття протекції будь-якого монарха: московитського, польського, турецького чи шведського. Саме воно й стало альфою й омегою зовнішньої політики уряду П. Дорошенка (1665–1676 рр.).

По-друге, важливою особливістю змісту цієї пам'ятки є яскраво виражена державотворча спрямованість. Її автори не приходять до факту органічного зв'язку з програмою Б. Хмельницького, що лягла в основу Переяславсько-московського договору 1654 р. У ст. 1 читаємо: "Як за славної пам'яті небіжчика пана гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького, постановлено в Переяславі і виконано присягу, щоб з обох боків було так, і тепер – такі ті ж права, привілеї та вольності всілякі, надані на той час від його царської величності, не були відмінені і ні в чому не порушені". Проте вони використали її не стільки як ідеологічну підвалину для розробки нового проекту договору з Московією, скільки з метою домогтися підтвердження з боку очільника московського війська, царського уповноваженого, князя і боярина А. Трубецкого, котрий 7 жовтня з'явився до Переяслава, його легітимності на основі начебто успадкування статей Переяславсько-московського договору.

Вивчення змісту Жердівських статей переконливо промовляє про існування його суттєвих відмінностей від проекту Б. Хмельницького й укладеного ним договору (до нього включено, окрім "Березневих статей", царські жалувальні грамоти Б. Хмельницькому і Війську Запорозькому, шляхті, містам і духовенству). В чому вони полягали? Так, у ньому відсутні розпорошені і непов'язані між собою статті, що мало місце у 1654 р., які торкалися деяких проблем приватного й військового (включаючи визначення платні і виплати старшинам і рядовим козакам) характеру тощо. По-друге, акцентовано увагу не на забезпеченні прав, свобод і привілеїв Війська Запорозького, а на вдосконаленні функціонування внутрішніх органів влади, зміцненні прерогатив гетьманських повноважень, запобіганні міжусобицях й можливих проявів сепаратизму. Наведемо зміст цих статей, аби не спровокувати сумнів в об'єктивності сказаного:

"3. Без гетьманського відома та всієї старшини, також без підпису гетьманської руки й притиснення військової печатки жодні листи не мали б прийматися у його царської величності

від Запорозького війська при ласці (недвозначний натяк на листування й контакти Москви з очільниками опозиції до влади І. Виговоського – авт.).

4. Щоб одного гетьмана всі полковники й полки з обох боків Дніпра мали за гетьмана й віддавали йому, як старшому, належне послушення.

5. При обранні гетьмана аби нам самим, як старшим, так і меншим, щоб вільна була елекція, кого військо вподобає, до якої, окрім наших людей, аби ніхто не належав. А новообраний гетьман за відомом усієї старшини та черні до його царської величності має висилати на підтвердження своїх послів...

6. Щоб полковники, як перебували по всіх українських містах і яку владу належну у війську мали, так і тепер аби по тих-таки містах неодмінно залишалися і ні в чому ні від кого жодної перешкоди не виносили..."

"8. Усяким у ряді (незрозуміло – в оригіналі тексту, опублікованому Д. Бантиш-Каменським, слово звучить як "наряду", можливо у рукописі було написано "народу", у такому випадку все стає зрозумілим – авт.) людям, тепер і напотім, які залишаються у Запорозькому війську, особливо шляхті, як перед тим здавна бувало, так і тепер, **аби, за відомом пана гетьмана запорозького і під його судом, вільними залишатися** (виділено нами – авт.) при їхніх власностях і жодних не відносити труднощів, а в правах своїх утиску".

По-третє, у 3-х статтях звучала вимога, спрямована на збереження царем повного суверенітету України (за винятком визнання його своїм сюзереном), яка навіть не мала сплачувати данини до монаршої скарбниці. Цитуємо: "2. В Україну, у війську Запорозьким, **по всіх містах як на тому, так і на цьому боці Дніпра щоб воевод до міст не було наслано, тільки в одному лишень Києві..., а в наших замках та містах аби жодного воеводи й раті наслано не було**, а ратні люди, які б у посилках до нас мали б приходити, **щоб були у завідуванні запорозького гетьмана** (виділено нами – авт.)..."

7. Послів од усіх земель чужоземних аби було вільно приймати і відправляти від нас; списки із грамот, з якими послі приходитимуть, достеменно списані слово в слово, буде послано до його царської величності...

9. З довкільними землями, а особливо з ляхами, татарами і шведами та іншими, коли будемо приходити до згоди та миру його царської величності, щоб і наші всього війська вислані комісари при тому були з ними і, повагу свою маючи, могли видавати вільного голоса".

По-четверте, вперше у сферу державної політики України було включено обстоювання інтересів православної Церкви й розвитку освіти. Так, у 12 і 13 статтях підкреслювалася необхідність збереження підпорядкування київського митрополита і всього духовенства "в нашій Малій Росії" виключно Константинопольському патріарху і щоб *не примушувалися* вони "ні відкого іншого до неналежної зверхності та послушенства". А після його смерті чи смерті котрогось із владик мало відбуватися їх обрання духовенством, *"котрі є в нашій Малій Росії, разом із світською старшиною і нашим народом* (виділено нами – авт.)". Відразу ж постає питання, які територіальні межі визначала українська еліта для "нашої Малої Росії" – власне терени утвореної держави чи значно більші, включаючи всі етноукраїнські землі, які, на її думку, мали ввійти до Великого князівства Руського згідно Гадяцького договору? А також, яке населення Русі вона ідентифікувала під поняттям "наш народ"? Відповіді на них не маємо. Є лише припущення, але вони виходять за межі даного дослідження. Не можуть не викликати поваги зусилля еліти у вкрай складних умовах забезпечити розвиток освіти у власній країні. Стаття 14 передбачала: "Школи всіляких мов для навчання дітям у Малій Росії аби могли будь-де вільно пробувати, як у Києві, так і будь-де по містах, як будь-де на цьому боці Дніпра, так і на тому, коли б хто захотів школи або монастиря фундувати...".

Мали місце спільні і відмінні риси цього проєкту і зі статтями Гадяцького договору. Спільною була їх спрямованість на розбудову власне Української держави, обстоювання інтересів православної церкви і розвиток освіти. Докорінна відмінність посягала, по-перше, у тому, що Жердівський проєкт передбачав досягнення максимального суверенітету України як держави витвореної революцією, а Гадяч – утворення замість неї Князівства Руського за дореволюційним зразком ВКЛ, по-друге, перший націлювався на збереження окремішнього самостійного

існування на умовах номінальної протекції, другий – на досягнення обмеженої політичної автономії у складі Речі Посполитої.

Отже, маємо підстави стверджувати, що Жердівський проєкт – це найоптимальніша політична програма політичної еліти Гетьманщини середини XVII – першої половини XVIII ст., яка передбачала збереження де-факто Українською державою своєї самостійності, свого суверенітету.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

*ЮРІЙ СТЕПАНЧУК
(Вінниця)*

Нападаючи на Україну 24 лютого 2022 року, кремль і його військові експерти були впевнені в кількадечному бліцкризі. Військове керівництво РФ переконало путіна, що Збройні Сили України не виявлять опору його армії і та з легкістю увійде до Києва. Парадна форма російських солдат, залишена в Бучі та Ірпені, засвідчила завчасну підготовку загарбників до легкої перемоги. Однак невдовзі стало зрозумілим, що план РФ щодо війни в Україні повністю провалився. А зухвала зверхність, безкарність і самовпевненість жорстокого ворога наштовхнулися на рішучу відсіч українського народу та його героїчної армії.

Увесь світ тепер приємно вражений новою українською армією, захоплюється неймовірною стійкістю Збройних Сил України, здатних протистояти другій армії світу. Відомо, що ще в 2014 році українські і російські військові сили порівнювати було некоректно. Проте трансформаційні процеси, які відбувалися в українській армії з 2014 року, багато чого змінили. І вже в 2022 році російська армія ламає зуби на Київському, Чернігівському, Харківському та Сумському фронтах. "Українські збройні сили стали більш професійними, найбільш боездатними збройними силами серед інших сил у Європі сьогодні", – зазначила тимчасова повірена справами США в Україні Крістіана Квін.

Українська армія зміцніла завдяки кільком факторам. По-перше, восьмирічна підготовка армії на Донбасі в умовах АТО та ООС. Лінія розмежування, визначена Мінськими угодами,

становила майже 500 км, де армія успішно протидіяла незаконним збройним формуванням "ЛНР" і "ДНР", але, по суті, росії. Саме тому з'явився військовий досвід і сформувався резерв у майже 500 тисяч умотивованих і підготовлених бійців та командирів. По-друге, спільні навчання з НАТО сприяли створенню військової еліти з новою філософією і новими принципами ведення бойових дій. Навчальна взаємодія відбувалася не лише на індивідуальному рівні, але й на рівні підрозділів. Дедалі активніше в Україні почали відкривати військові навчальні центри з обміну досвідом. Це зробили США, Канада, Великобританія, Польща, Литва й інші союзники по НАТО. Зокрема, восени 2021 року проводилися міжнародні (6 тисяч вояків із 15 країн світу) військові навчання "Rapid Trident-2021" та українсько-румунські військово-морські навчання "Riverine-2021".

В Україні проводили і внутрішню роботу з розвитку армії. З 2014 до 2020 року тривав чотирирічний цикл системного реформування армії за передовими міжнародними стандартами, які застосовує Захід. За вісім років утілено 300 стандартів НАТО в питаннях управління, планування, підготовки, застосування тощо.

Крім розвитку бойових навиків, багато уваги приділялося навчанню офіцерів, адже бойові успіхи нашої держави – це передусім заслуга командування Збройних Сил України.

Уособленням нового покоління офіцерів, яке формувалося впродовж восьмирічної війни на Донбасі та під час навчань із НАТО, є Головнокомандувач ЗСУ, генерал Валерій Федорович Залужний, який 23 травня 2022 року увійшов до списку 100 найвпливовіших людей планети за версією журналу Time.

Майбутній Головнокомандувач ЗСУ народився в родині військовослужбовців, виховувався в гарнізоні і мріяв про кар'єру військового. У 1997 році з відзнакою завершив загальновійськовий факультет Одеського інституту Сухопутних військ, після чого пройшов усі щаблі військової служби: від командира взводу до командира батальйону. 2007 року із золотою медаллю закінчив Національну академію оборони України, а 2014 – Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. Як найкращий випускник оперативно-стратегічного

рівня підготовки нагороджений перехідним мечем королеви Великої Британії. На війні – з липня 2014 року.

Валерій Залужний – представник нової генерації армійського керівництва, молодих бойових генералів, які не служили в радянській армії і не вчилися в жодному радянському чи російському військовому училищі. Як послідовний прихильник стандартів НАТО переконаний, що загальний курс на реформування ЗСУ відповідно до принципів і стандартів НАТО є незворотним. Прихильник того, що реформи в армії мають іти "від голови". Прагне бути лідером натівського зразка. На переконання Головнокомандувача, усе залежить від командира, від того, як він організовує свою діяльність. Будь-який командир має самостійно, без дозволу з Києва, застосувати наявні засоби і методи, щоб уберегти життя й здоров'я своїх людей. Генерал зізнається: "Я не сповідаю радянський стиль керівництва за принципом: "я начальник – ти дурень". Я давно змінив власний стиль роботи. Треба створити умови, щоб було все правильно. Я не наполягаю, щоб схилилися до моєї думки. У нас завжди діалог. До людей має бути нормальне ставлення. Я завжди готовий до того, що можу вибачитися".

Керівник ЗСУ бореться з військовою бюрократією й наполегливо запроваджує автоматизовану систему управління та систему електронного документообігу. Прикметно, що на третій день перебування на посаді він прибув у район проведення ООС і наказав командирам військових частин негайно прибрати "паперову звітність", натомість порекомендував зосередити зусилля на бойовій підготовці особового складу. Велів, щоб на взводних і ротних опорних пунктах були лише бойові документи – картки ведення вогню та схеми орієнтирів.

Валерій Залужний був упевнений, що вторгнення РФ неминуче. І коли це сталося, то генерал став обличчям протистояння 130-ти тисячній російській армії. Саме під його керівництвом українські військові застосували нові бойові тактики, зокрема тактику "удар і біжи", яка дуже ослабила росіян. У результаті зі 120 батальйонно-тактичних груп, які росія кинула в Україну 24 лютого, 40 відійшли в Білорусь для поновлення боєздатності. 29 із них назавжди стали небоєздатними через значні втрати, нанесені невеликими групами ЗСУ. Подібну тактику

застосовували воїни УПА (похідні групи) у середині ХХ ст. проти Вермахту і військ НКВС. Також її успішно використали скіфи ще в 513 році до н. е. проти перської армії, яка істотно переважала. Ворог із великими втратами полишив територію тодішньої України.

У новітньому російсько-українському протистоянні великого значення набувають безпілотні літальні апарати (БПЛА) – важливий фактор сучасної війни. Ще у вересні 2021 року Валерій Залужний уперше дозволив застосувати в зоні проведення ООС новий вид зброї – турецький ударний оперативно-тактичний БПЛА "Байрактар".

Авторитетне американське видання "Politico" назвало Валерія Залужного "залізним" генералом, зазначивши, що він стане легендарною постаттю в історії України. Адже звитяга й успіхи української армії здивували світ.

ТИТУЛОВАНЕ ДВОРЯНСТВО ПОДІЛЛЯ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ: СКЛАД ТА РОЛЬ В ЖИТТІ РЕГІОНУ

*ВАДИМ СТЕЦЮК
(Кам'янець-Подільський)*

Одною з кардинальних змін, яких зазнала привілейована верства населення Поділля після входження краю до складу Російської імперії, стало виокремлення нечисленної групи дворянських родів, що за свої заслуги перед монархом (російським, або закордонним) отримували титул князя, графа, або барона.

На жаль, тема титулизованого дворянства Поділля досі не отримала повноцінного висвітлення у науковій літературі. Понад те, у популярних виданнях досить часто зустрічаються прізвища діячів кінця XVIII – початку ХХ ст. із доданням певних титулів. Наприклад, у розвідках з історії пивного заводу в Кам'янці-Подільському зазвичай зазначається, що його засновником була баронеса Юній. Однак баронського роду з таким прізвищем в Російській та Австро-Угорській імперіях ніколи не існувало; крім того, у жодному автентичному джерелі власниця підприємства не фігурує як баронеса, а згадується як вдова радника Евеліна Олександрівна Юній.

Слід зазначити, що в Речі Посполитій аристократичні титули де юре не вживались, а всі шляхтичі вважались рівними один одному. При цьому відбувалось поступове зникнення давніх князівських родів, що об'єктивно сприяло зменшенню частки титулованих родів. Не міняла принципово ситуацію практика присвоєння графського титулу іноземними правителями, в першу чергу, імператорами Священної Римської імперії, яка апіорі торкалась лише невеликої кількості родів, причетних до міжнародної політики.

Після приєднання Поділля до Російської імперії було узаконено вживання титулів. Водночас терени краю стали місцем земельних пожалувань та продажів, до яких долучались представники "старої" імперської аристократії (тобто не пов'язаної із регіоном раніше). За певний час сформувалася група аристократичних титулованих родів, пов'язаних із Подільською губернією. Умовно їх можна поділити на кілька груп.

Так, до першої групи варто віднести роди, внесені у "Родовідну книгу Подільської губернії". Щодо останньої нагадаємо, що з часу видання Катериною II "Жалованної грамоти дворянству" було запроваджено ведення в усіх губерніях та областях родовідних книг, в яких фіксувались всі представники певного роду. Родовідні книги складалась за певним чітко прописаним стандартом, титуловане дворянство обов'язково вносилося у п'яту частину книги. Підставою для внесення в родовідну книгу було, насамперед, володіння маєтком на території губернії. Тому не дивно, що серед родів, внесених у п'яту частину "Родовідної книги Подільської губернії", можна зустріти як сім'ї, котрі століттями проживали на Поділлі, так і тих, хто відносно недавно придбав маєтності в регіоні. Зокрема, станом на 1897 р. до книги були внесені два князівських роди (Абамелек і Долгорукови), два баронських (Майделі та Местмахери) та вісім графських (Грохольські, Красінські, Моркови, Пшездецькі, Ронікери, Стадницькі, Сумарокови-Ельстон, Холоневські).

Помітно, що частина родів практично не була пов'язана із Подільським краєм, а внесення в родовідну книгу сприймала як інструмент легалізації власних маєтностей. Найбільш яскравим прикладом можуть слугувати князі Долгорукови. Належачи до вищої аристократії імперії Романових, Долгорукови придбали

значні земельні володіння у різних частинах цієї імперії. Очевидно, певною сімейною практикою було внесення у родовідні книги тих губерній, де знаходились маєтки роду. Таким чином, наприкінці XIX ст. Долгорукови були внесені до родовідних книг Володимирської, Московської, Подільської, Полтавської, Санкт-Петербурзької, Симбірської, Тульської, Чернігівської губерній. Схожою була ситуація з князями Абамелек – вихідцями із Грузинського царства, титул яких визнала російська влада. Придбавши маєтності в Балтському повіті, де на їх честь навіть було названо залізничну станцію Абамелеково, вони лише епізодично бували на Поділлі й практично жодної участі в його житті не брали.

Однак чимало титулованих родів дієво долучались до громадського та культурного життя Подільського краю. Розглянемо це на прикладі роду баронів Местмахерів (згодом титул перейшов до племінника останнього барона Местмахера по жіночій лінії і почав звучати як Местмахер-Будде). Местмахери, власники маєтку в селі Песець Ушицького повіту, долучались до роботи повітового земства, різноманітних культурних ініціатив тощо. Чітко помітно, що, навіть перебуваючи на державній службі, представники роду намагались її проходити ближче до Поділля. Наприклад, Віктор Вікторович Местмахер-Будде більшу частину військової служби провів у частинах та військових інституціях на території Правобережної України: штабі Київського військового округу, 9-му уланському Бузькому полку (місце дислокації – Васильків Київської губернії) тощо.

До другої групи нами віднесено титуловані роди, які володіли маєтностями на Поділлі, однак при цьому не були внесені до місцевої родовідної книги. Слід зазначити, що кількість таких родів, очевидно, була достатньо значною, однак точно її підрахувати практично неможливо – як справедливо зауважив британський історик Д. Лівен, для російської аристократії не було характерним прагнення зберігати певні родові маєтності, типове для дворянства західноєвропейських країн. В якості орієнтовного маркера може виступати офіційне видання "Помісне землеволодіння в Подільській губернії". Згідно з ним, станом на 1897 р. маєтками у Подільській губернії володіли 72 титулованих особи.

Потрібно зазначити, що роль титулованих дворян в економіці Поділля була досить значною. Наприклад, у багатьох населених пунктах землевласники не лише володіли землями, але й контролювали практично всю переробну промисловість – млини, гуральні, броварні тощо.

Очевидно, що у багатьох випадках власники маєтків зосереджувались суто на економічній діяльності, залишаючись байдужими до інших форм суспільної активності. Стосовно багатьох із них взагалі відсутня інформація про систематичне перебування або, принаймні, відвідування Поділля. Наприклад, імовірно, жодного разу не бував у своїх володіннях в Ушицькому повіті граф Євген Юхимович Путятін. Княгиня Хілкова, власниця маєтку у селі Довжок Кам'янецького повіту, відома виключно як засновниця спиртового заводу.

Доречно також виокремити ще одну групу дворян – роди, які претендували на аристократичний титул, однак з тих чи інших причин його не могли набути. Цікавим дослідницьким кейсом може слугувати прагнення до князівського титулу діди-ча села Чабанівки Ушицького повіту Яна Токаржевського-Карашевича. Важливість для нього титулу відзначали усі особи, які були з ним близько знайомі; зокрема, Д. Дорошенко писав: "Він є трохи дивак (на мій погляд), дорожить титулами, є лицарем Мальтійського ордену...". Очевидно, рід Токаржевських-Карашевичів був не єдиним, що претендував на титул. Однак достовірно встановити кількість таких родин та охарактеризувати їх роль в соціумі достатньо важко. Їхнє самосприйняття та ставлення до них решти шляхти можуть бути предметом спеціального дослідження.

Загалом можна констатувати, що, попри незначну чисельність, представники титулованого дворянства відігравали помітну роль в житті Поділля імперської доби. При цьому лише незначна частина родів були внесені до "Родовідної книги Подільської губернії", більшість же обмежувались володінням у регіоні маєтностями, впливаючи на економічні процеси на теренах краю.

АГРАРНА ЕЛІТА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПЕРЕДІСТОРІЯ

НАДІЯ ТЕМІРОВА
(Вінниця)

Розуміння еліти як привілейованої верстви, що здійснює функції управління й розвитку, здатна впливати на ціннісні орієнтації й поведінкові стереотипи та є обов'язковим елементом соціальної структури, дає підстави відносити до цієї групи щодо України початку ХХ ст. заможних аграріїв. Володіючи значним земельним ресурсом, вони організували велике сільськогосподарське виробництво, продукція якого надходила на внутрішні й зовнішні ринки, що давало суттєві прибутки, які, окрім особистого споживання, використовувалися на розвиток виробництва, соціальні програми, меценатську діяльність, а це створювало підґрунтя для здійснення суспільно-політичної активності. Аграрна еліта на початку ХХ ст. відіграла суттєву роль у соціально-економічному поступі українських губерній. Її впливовість, передусім, зумовлювалася масштабами володіння землею. В українських губерніях на той час налічувалось 21,6 тис. великих землевласників, 66% (14,2 тис. осіб) яких належали до дворянського стану. Разом із сім'ями їх чисельність складала 147,7 тис. осіб, що становило 0,6% загальної чисельності населення українських губерній. Ці родини володіли 31,6% наявного в українських губерніях земельного фонду. Два останні показники яскраво демонструють значущість великих землевласників не лише в економічному розвитку, але й в усіх ключових сегментах тогочасного суспільного буття. Формування аграрної еліти тісно пов'язано із загальним історичним поступом і мало специфіку у трьох регіонах України у складі Російської імперії – Правобережжі, Лівобережжі, Півдні.

У правобережному регіоні найдавніші та найпотужніші маєтки належали землевласникам польського походження. На завагу М. Грушевського, "гніздом присутності" польських землевласників в українських землях ще до 1569 р. була Волинь, де зосереджувалися панські маєтки *Чартторийських, Жеславських, Корецьких, Збаразьких, Загоровських* і багатьох інших. Але особливе прагнення великих польських землевласників потрапити

в українські землі проявилось після Люблінської унії, в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. Н. Яковенко виокремила три основні шляхи виникнення латифундій польських магнатів: завдяки королівським данинам; внаслідок шлюбних контактів з волинськими князями; через встановлення адміністративного контролю над Брацлавщиною та Південною Київщиною. За спостереженням М. Грушевського, поступово на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню прийшли магнатські латифундії. Як наслідок, у першій половині XVIII ст. у володінні магнатів перебувала більша частина правобережних земель. З поділами Польщі наприкінці XVIII ст. в регіоні з'явилася нова сила – російська бюрократія. Її позиції у регіоні зміцніли після повстання 1830–1831 рр., а ще більше внаслідок придушення повстання 1863–1864 рр., коли у межах каральної акції російський уряд оголосив політику "обрусення Юго-Западного края", метою якої було ослаблення польського елемента у Правобережжі. Внаслідок реалізації імперською адміністрацією цілого ряду законодавчих актів частка польського землеволодіння у Правобережній Україні протягом кінця 1860-х – кінця 1890-х рр. скоротилася з 82,6 до 51,1% переважно за рахунок штучного обмеження землеволодіння польського походження та зростання чисельності російських землевласників. Але, незважаючи на доволі помітні обмеження, великі маєтки польського походження і на початку XX ст. демонстрували свою стійкість і здатність пристосовуватися до нових умов, зумовлених як штучними впливами політичного характеру, так і об'єктивними соціально-економічними процесами.

Формування землевласницького стану на Лівобережжі значною мірою пов'язане з історією Гетьманщини. Переважна більшість тутешніх великих землевласників станом на початок XX ст. були нащадками представників козацької старшини – *Безбородьки, Галагани, Кочубеї, Лизогоуби, Скоропадські* та інші. На зламі XVIII–XIX ст. їхні попередники мусили пройти непросту еволюцію після поглинення Гетьманщини Російською імперією. Як показав З. Когут, частина української шляхти по суті підтримала асиміляцію, піддалася русифікації, а дехто подався на імперську службу. Проте інша її частина виявила доволі наполегливе прагнення зберегти уклад часів Гетьманщини. Най-

активніше українська опозиційність проявилась у боротьбі за визнання українських статусів задля отримання членства в імперському дворянстві. Переважній більшості лівобережної аграрної еліти українського походження XIX ст. була притаманна малоросійська ідентичність. Показовим прикладом у цьому відношенні може виступити сім'я майбутнього гетьмана Української держави П. Скоропадського. За його спогадами, родина була глибоко віддана цареві, але завжди підкреслювалося, що вона належить до малоросів знатного походження. В будинку його діда по батьковій лінії висіли портрети гетьманів, зокрема опального І. Мазепи, українських політичних і культурних діячів, кілька зображень козака Мамає. У домі співали українські пісні, поважали бандуристів, виписували "Київську старовину", читали книги українських письменників, дотримувалися українських звичаїв у домашньому побуті та в релігійній обрядовості.

Основна частина великих маєтків Півдня України сформувалася внаслідок роздачі здобутих наприкінці XVIII ст. Росією в Північному Причорномор'ї земель, зокрема, просторів, отриманих після руйнування Нової Запорізької Січі. На зламі XVIII–XIX ст. у південноукраїнському регіоні відбувалося інтенсивне заміщення населення: на звільнені від козацької присутності землі залучалися потенційно лояльніші до царської влади групи. Перенаселеність центральних маєтків, їхня незначна прибутковість, низька якість землі спонукали російських поміщиків поглядати на нововключені до імперії землі на родючому Півдні України. Цьому також сприяла близькість морських портів, що стимулювало торгівлю, відкриваючи неосяжні можливості швидкого збагачення. А отримання наприкінці XVIII ст. дозволу російським поміщикам переселяти у свої південноукраїнські маєтки кріпаків з центральних губерній частково дозволило розв'язати проблему забезпечення робочими руками. "Поміщицька" колонізація відбувалася кількома напрямками: роздачею угідь царським урядом сановній знаті (*Безбородьки, Кочубеї*); наданням земель офіцерам-дворянам (*Потьомкін, В'яземський*); виділенням просторів чиновникам; стимулюванням іноземної колонізації (*Фальц-Фейн, Лінке*). Оскільки великі землевласники змогли з'явитися на Півдні України

лише з кінця XVIII ст., у регіоні формувалися так звані "нові поміщики" у розумінні соціального походження та застосування сучасніших технологій організації господарської діяльності. Зокрема, на Півдні України на початку XX ст. питома вага дворян серед великих землевласників становила 60,1%, в той час як на Лівобережжі – 79,4, на Правобережжі – 90,3%. З огляду на відносну "молодість" саме ця частина аграрної еліти виявилася найбільш мобільною в соціальному плані.

Отже, аграрна еліта українських губерній початку XX ст. мала глибоке історичне коріння, формувалася протягом тривалого часу у кілька етапів, з огляду на що вона була неоднорідною за етнічними, ментальними, економічними характеристиками. Проте, починаючи з кінця XVIII ст., виробники сільськогосподарської продукції у Правобережжі, Лівобережжі та Півдні України потрапили під вплив Російської імперії внаслідок її експансіоністської політики. Протягом XIX ст. простежувалося зміцнення позицій росіян серед найбагатших землевласників. При цьому в середовищі аграрної еліти було чимало визначних постатей з виразними проукраїнськими поглядами, але це тема для наступної доповіді.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

- Біла Катерина** – доктор філософії, молодший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Блануца Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Ващук Дмитро** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Войтович Леонтій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна)
- Калуцький Сергій** – кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Ковальчук Алла** – магістр образотворчого мистецтва, завідувач художнього відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Константинов Валентин** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії Академії наук Молдови (Кишинів, Молдова)
- Міхалаке Іон** – магістр історії, директор школи Пепеуць (м. Резіна), аспірант Державного університету Молдови (Кишинів, Молдова)
- Михайловський Віталій** – доктор історичних наук, професор Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
- Валерій Нестеренко** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Парацій Володимир** – старший науковий співробітник Березанського краєзнавчого музею (Бережани, Україна)

- Пятницькова Ірина** – кандидат історичних наук, доцент
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(Вінниця, Україна)
- Степанков Валерій** – доктор історичних наук, професор, заві-
дувач кафедри всевітньої історії Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-
Подільський, Україна)
- Степанков Віталій** – кандидат історичних наук, старший
викладач Кам'янець-Подільського національного універси-
тету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Степанчук Юрій** – доктор історичних наук, професор Вінниць-
кого державного педагогічного університету імені Михай-
ла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
- Телірова Надія** – доктор історичних наук, професор Донець-
кого національного університету імені Василя Стуса (Він-
ниця, Україна)

ЗМІСТ

Програма	4
Катерина Біла (<i>Київ, Україна</i>) Ліквідація "незручного стану": примусова асиміляція шляхти з селянством на Правобережжі (кінець XVIII – друга половина XIX ст.)	6
Андрій Блануца (<i>Київ, Україна</i>) Українська шляхта в умовах московсько-литовських воєн наприкінці XV – першій третині XVI ст.: економічний аспект	12
Дмитро Ващук (<i>Київ, Україна</i>) Військова служба волинської шляхти (за матеріалами 39-ої книги записів Литовської метрики)	14
Леонтій Войтович (<i>Львів, Україна</i>) Князі-судді на етапі ранньої держави	17
Сергій Калущий (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Аристократія – найвищий здобуток європейської культури: погляд Освальда Шпенглера	19
Алла Ковальчук (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Портрети міських вельмож: мистецькі скарби Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	25
Валентин Константінов, Іон Міхалаке (<i>Кишинів, Молдова</i>) Первые надания польского индигената молдавским боярам как форма интеграции в польскую политическую систему и элиту	30
Віталій Михайловський (<i>Київ, Україна</i>) Генеральний руський староста Ян з Тарнова у 1387–1404 рр.: особливості урядування	32
Валерій Нестеренко (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Адам Кисіль – визначний представник української домодерної політичної еліти	38
Володимир Парацій (<i>Бережани, Україна</i>) Меморіальна "сага" родині Сенявських словами "останнього романтика" польської літератури	41

Ірина Пятницькова (<i>Вінниця, Україна</i>) Теорія еліт Вільфредо Парето	46
Валерій Степанков, Віталій Степанков (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Жердівський проєкт 1659 р. політичної еліти України: спільне і відмінне з "Березневими статтями" 1654 р. та Гадячем 1658 р.	49
Юрій Степанчук (<i>Вінниця, Україна</i>) Формування національної військової еліти в умовах новітньої російсько-української війни	55
Вадим Стецюк (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Титуловане дворянство Поділля в імперську добу: склад та роль в житті регіону	58
Надія Темірова (<i>Вінниця, Україна</i>) Аграрна еліта українських губерній початку ХХ ст.: передісторія	62
Інформація про авторів	66

Наукове видання

КРУГЛИЙ СТІЛ
“Від аристократії до еліти:
домодерні та модерні ідентичності,
ієрархії та середовище правлячої верстви”

Програма та матеріали

м. Кам'янець-Подільський, 30 червня 2022 р.

Відповідальний редактор

Сергій Калуцький

Оригінал-макет

Світлана Блащук

Підписано до друку 01.07.2022 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 4,8. Обл.-вид. арк. 4,2.

Наклад 300 прим. Зам. 22. 2022 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України

01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.